

A.QODIROV

IQTISODIYOT NAZARIYASI

Iqtisodiy rivojlanishning umumiy nazariy asoslari

O'quv qo'llanma

Toshkent 2009

«Iqtisodiyot nazariyasi». 1-bo'lim. Iqtisodiyotning umumiy asoslari.
Uslubiy qo'llanma, Mualliflar: A.Qodirov,. Toshkent, ToshDTU, 2008.

Iqtisodiyot nazariyasi. 1-bo'lim. Iqtisodiyotning umumiy asoslari.
Uslubiy qo'llanma, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan «Iqtisodiyot nazariyasi» dasturi asosida tayyorlangan, ishchi dastur asosida yozilgan.

Uslubiy qo'llanmada hozirgi davrda iqtisodiyotni rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan nazariy qarashlar va qonunlar, Prezident I.A.Karimovni bergan iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha ko'rsatmalar qabul qilingan qonunlar va statistik ma'lumotlar keltirilgan. Shu bilan birga iqtisodiyotda muntazam uchrab turadigan asosiy atamalar keltirilgan.

Uslubiy qo'llanma tushunarli ravon tilda yozilgan bo'lib, talabalar, yosh o'qituvchilar va umuman iqtisod bilan qiziquvchi kitoxbonlar ommasiga mo'ljallangan.

Toshkent davlat texnika universiteti ilmiy-metodik kengash qaroriga muvofiq nashr etildi.

Taqrizchilar;

i.f.n., dos. N.K.Sodiqov

i.f.n., dos. A. Tursunov

Terishga berildi 25.08. 2009 y. Bosishga ruhsat etildi 10.09.2009 y.

Qog'oz bichimi 60x84 1/16. Ofset bosma usulida bosildi.

6,75 bosma taboq. Adadi 1500. Buyurtma 41.

Bahosi kelishilgan narhda.

«MERIYUS» xususiy matbaa nashriyot korhonasi bosmahonasida chop etildi.

Manzil: Gen. Uzoqov ko'chasi, 2 a-uy.

MUNDARIJA

I BO'LIM. IQTISODIYOTNING RIVOJLANISH- NING UMUMIY NAZARIY ASOSLARI.....	6
1-mavzu. IQTISODIYOT NAZARIYASI FANI VU- JUDGA KELISHNING ASOSIY BOSQICHLARI.....	6
2-mavzu. EHTIYOJLAR VA ISHLAB CHIQRISH JA- RAYONI.....	22
3-mavzu. MULKCHILIK VA XO'JALIK YURITISH SHAKLLARI.....	44
4-mavzu. TOVAR VA PUL MUNOSABATLARINING YUZAGA KELISHI VA RIVOJLANISHI.....	57
5-mavzu. BOZOR IQTISODIYOTINING MOHIYATI VA ASOSIY BELGILARI.....	74
6-mavzu. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA BOZOR IQTISODIYOTINING SHAKLLANISH NAZARIYASI....	84
7. TALAB VA TAKLIF MUVOFIQLIGI NAZARIYASI...	95

KIRISH

O'zbekiston Respublikasining bozor iqtisodiyotiga o'tishi va bozorni boshqarish mexanizmlarining takomillashib borishi talabalaridan va umuman iqtisodiyot bilan kiziquvchilardan davr talabi asosida iqtisodiy bilimlarini oshira borishni talab etadi. Respublikada iqtisodiy bilimlarni o'rganishga juda katta e'tibor berilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov O'zbekistonning 16 yillik mustaqillik taraqqiyot yo'li ma'ruzasida «Yangi davlat barpo etishda milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalangan, mamlakatimizni modernizasiya qilish va zamonaviy demokratik jamiyat qurish yo'lidagi murakkab va keng ko'lamli vazifalarni xalq etishga qodir bo'lgan yangi avlod kadrlarini tayyorlash masalasi muhim prinsipial va hal qiluvchi ahamiyatga ega»¹ degan edi.

Hozirgi davrda iqtisodiy bilimlarni olish na faqat iqtisodchilar uchun balki hamma soha mutaxassislari uchun ham zarur. Nobel mukofoti sovrindori (lauriati) P.Samuelson o'zining «Iqtisod» darsligida iqtisodiyot nazariyasini o'rganmagan inson uchun nima uchun narxlar o'sadi, qaerga soliqlar ketadi va shu kabi savollarga boshqa javob berish ma'lum qiyinchiliklarni tashkil etadi. «...u garangga musiqa asariga baho berishga intilish bilan barobardir»² degan fikrni bildirgan. Iqtisodchi L.Mizes iqtisodiy nazariyani o'qishni zarurligini quyidagicha ta'riflaydi. «U yoqadimi yo'qmi, hozirgi zamonning asosiy siyosati sof iqtisodiy bo'lib iqtisodiy nazariyani bilmasdan turib uni tushunish qiyin»³.

Ishlab chiqarish jarayonini rejali va samarali olib borishda etuk yuqori iqtisodiy bilimlarga ega bo'lgan mutaxassislarning

¹ Karimov I.A. «O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li» Xalq so'zi, 31 avgust, 2007 y.

² Bordukova S.A., Efimova E.G., Zaslavaya M.D., Potapova I.S. Ekonomicheskaya teoriya chast 1 - Mikroekonomika

³ O'sha joyda 6-b.

o'rni katta. Iqtisodiy bilimlarning asosini iqtisodiyot nazariyasi tashkil etadi.

Ushbu qo'llanmada «Iqtisodiyot nazariyasi» fani siyosiy mafkuradan holi holda bayon qilingan bo'lib, unda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimovning mamlakatimiz bozor mexanizmlarini shakllantirish, aholini kuchli ijtimoiy himoyalashga bag'ishlangan asarlaridan keng foydalanilgan. Shuningdek, qo'llanmada iqtisodiy ta'limotning shakllanishi, ehtiyoj va ishlab chiqarish jarayoni, mulkchilik shakllari va xo'jalik yuritish, tovar — pul munosabatlarining rivojlanishi, bozor iqtisodiyotining mohiyati, uning infratuzilmasi, talab va taklif qonuni, O'zbekiston Respublikasida bozor iqtisodiyotining shakllanish nazariyasi, tadbirkorlik kapitali va uning aylanishi, ishlab chiqarish xarajatlari, ularning mohiyati va tasnifi, ish xaqi va mehnat bozori raqobat va monopoliya, bozor iqtisodiyotida agrar munosabatlar kabi masalalarni yorituvchi mavzular berilgan.

Shuningdek, har qaysi mavzuda O'zbekiston iqtisodi taraqqiyotiga oid statistik ma'lumotlardan keng foydalanilgan.

I BO'LIM. IQTISODIYOTNING RIVOJLANISHNING UMUMIY NAZARIY ASOSLARI

1-mavzu. IQTISODIYOT NAZARIYASI FANI VUJUDGA KELISHNING ASOSIY BOSQICHLARI

I. Iqtisodiyot nazariyasi va uning predmeti

Iqtisodiyot fani eng qadimiy fanlardan biri bo'lib, u kishilik jamiyatining vujudga kelishi va rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq. Qadimgi dunyo olimlari Ksenofont, Platon, Arastu iqtisodiy tushunchalarni o'rganganlar va ular o'rtasida bog'liqlik borligini isbotlab berganlar. Bu mualliflarning ilmiy ishlarida iqtisodiy hayotni turli qarashlarda fikrlari mavjud. Ular mehnat taqsimotini zarurligi, tovar va pul, hamda savdoning mohiyati haqida fikr yuritadilar. Ksenofont birinchi marotaba «iqtisod» so'zini ishlatgan. Uning to'liq ma'nosi uy xo'jaligini boshqarish bo'lib, qadimiy grek so'zidan olingan. Shu bilan birga, qadimgi Markaziy Osiyo, Xitoy, Hindiston olimlari ham iqtisodiy tafakkurni rivojlantirishga katta hissa qo'shganlar. Markaziy Osiyo olimlaridan Al-Forobiy (870—950), Abu Ali ibn Sino (980—1037), Abu Rayhon Beruniy (973—1048), Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy (1441 —1501), Abduraxmon Jomiy (1414—1492), Zaxiriddin Muxammad Bobur (1483—1530) va boshqalar iqtisodiy tafakkurni rivojlantirishga katta hissa qo'shganlar.

Al-Forobiy moddiy ne'matlarni har bir insonning ahvoli va ishlab chiqarishda qatnashganlik darajasiga qarab adolatli taqsimlashni yoqlab chiqqan.

Al-Forobiy jamiyat shakllanishining asosiy sababi insonlarning moddiy talabidir, degan nazariyani asoslab bergan bo'lsa, Abu Ali ibn Sino iqtisodiy tafakkurda oila, shahar, davlat darajasida xarajat va daromad balanslari ustida fikr yuritib, ular o'rtasida albatta to'g'ri nisbat bo'lishi zarurligini asoslab bergan.

Xarajat qismidan ilm-fan taraqqiyotiga, ehtiyotkorlik, tabiiy ofat, urush xarajatlarini qoplash fondlarini shakllantirish zarurligi to'g'risida o'z fikr-mulohazalarini qoldirgan.

Abu Rayhon Beruniy ishlab chiqarishda har xil mehnat tur-larining o'rnini tadqiq etgan. Oltin va kumushning umumiy ekvivalent sifatida shakllanish qonuniyatlarini ilmiy asosla-gan. Abu Rayhon Beruniy, Al-Forobiy, Abu Ali ibn Sinolar jamiyat shakllanishida iqtisodiy omillarning o'rni to'g'risidagi ta'limotni rivojlantirganlar. XI asrning buyuk dahosi Yu-suf Xos Hojib o'zining (1069 y.). «Bilim baxt beradi» degan asarida mehnatning mohiyatini, mehnat taqsimotini, uning xususiyatini va moddiy manfaatdorlikni, pulning vazifalarini tahlil qilgan. XIV asrda Amir Temur va temuriylar davrida barcha fanlar, xususan iqtisodiy tafakkur ham taraqqiy etgan. Bu jarayon, avvalo, olim, adib, davlat arbobi Alisher Navoiy nomi bilan bog'liq. Alisher Navoiy qomusiy olim, davlat arbobi bo'lgan. U o'zining «Vaqfiya» va «Munshoat» asarlarida jami-yatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi ustida fikr yuritadi. «Jamiyat boyligi manbai mehnat» deb hisoblagan, soliqlarga ortiqcha ahamiyat berishga qarshi chiqqan, savdoning rivojlanishi, davlat moliyasi va baholarni tartibga solish tarafdori bo'lgan. Davlat arbobi sifatida Alisher Navoiy mehnatning har bir turini keltir-gan foydasi bilan bog'lab ish haqini tartibga solish siyosatini olib borgan. U iqtisodiy rivojlanishniig har qanday ziddiyatini hukmdorlik qilayotgan hukmdorning adolatli siyosat olib borishi bilan hal etish mumkin, deb hisoblagan.

Iqtisodiyot mustaqil fan sifatida XVII— XVIII asrlarda shakllangan. Ishlab chiqarish taraqqiyoti, uning ko'lamlarining o'sishi, xo'jalik yurituvchilari o'rtasida iqtisodiy aloqalarning vujudga kelishi keng iqtisodiy bilimga ega bo'lishni taqozo etgan. XVI—XVII asrlarda kapitalizm kurtaklari paydo bo'la boshla-gan davrda asosan savdo keng rivojlangan. Ana shu davrda iqti-sodiy bilimlarni rivojlantirishdagi birinchi nazariy maktab bo'lmish «merkantilizm» vujudga kelgan. Uning namoyan-dalari farang Antuan de Monkreten, ingliz U.Stafford va

boshqalar hisoblanadi. Ularning ilmiy izlanishlarining asosini muomala sohasidagi savdo kapitali tashkil etgan. Antuan de Monkreten 1615 yilda birinchi marotaba o'zining «Siyosiy iqtisodning traktati» asarida fanning nomini «Iqtisoddan» «Siyosiy iqtisod»ga o'zgartirgan. Buning ma'nosi yunon tilida «davlatni boshqarish san'ati» degan ma'noni bildiradi. U davlat xo'jalik ishlariga aralashishi kerak, deb hisoblagan. Merkantilistlar birinchilar qatorida iqtisodiy tuzumning maqsadi va vazifalari mohiyatini ochib berishga intilganlar. Merkantilistlar millatlar xuddi savdogarlar singari foyda olish uchun bir-birlari bilan raqobat qilishlari kerak deb hisoblaganlar. Ular boylik manbaini muomala sohasida, savdoda ko'rganlar. Merkantilistlar oltin va kumush pullarni to'plashni xo'jalik faoliyatining va davlatning asosiy maqsadi deb qaraganlar. XVIII asrda fransuz faylasuflari va iqtisodchilaridan bir guruhi biznes va sanoatni qo'llab quvvatlashdan voz kechib, ularga e'tibor bermaslikni taklif etdilar. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, moddiy ne'matlar ishlab chiqarish sohasining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish iqtisodiy nazariyaning o'rganish ob'ektiga aylangan davrdan boshlab haqiqiy ilmiy tavsifga ega bo'ldi. Ular fiziokratlar edilar. F.Kene nazariyasiga binoan qishloq xo'jaligining asosiy vazifasi jamiyatni uch sinfga bo'lib, bir yil ichida yaratilgan mahsulotni taqsimotini qiymat va natura shaklida ifodalagan. Fiziokrat (yunoncha so'zdan olingan bo'lib «tabiat hukmronligi» ma'nosini anglatadi). Birinchi bo'lib, xususan F. Kene (1694—1774), A. Tyurgo (1727—1781) va U.Petti (1623—1687) kabi iqtisodchi olimlar boylik manbai ishlab chiqarish deb hisoblaganlar. Ular qishloq xo'jalik mahsulotlari va boshqa tabiiy resurslar boylikning xaqiqiy manbai deb hisoblagan edilar, Fiziokratlar iqtisodiy tizim elementlarini, ya'ni tovar, pul, ish haqi, foyda va takror ishlab chiqarishni tahlil qilish asosida, iqtisodiy taraqqiyot qonunlarini o'rganishga intilganlar. Jumladan, F.Kene birinchi marta takror ishlab chiqarish sxemasini yaratgan. Uning sxemasidan AQSh iqtisodchisi Nobel mukofoti sovrindori L. Leontev o'zining yaratgan tarmoqlararo balansida foy-

dalangan. Moddiy ishlab chiqarish sohasining rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq, etish iqtisodiy nazariyani o'rganish ob'ektiga aylangan davrdan boshlab ilmiy xarakterga ega bo'lgan. Bu davr sanoat to'ntarishi davri edi. Iqtisodiyot nazariyasini rivojlantirishga ma'lum hissa qo'shgan maktab — bu klassik siyosiy iqtisoddir. Bu maktab namoyandalari A.Smit (1723—1790), D. Rikardo (1772— 1823) bo'lib, ular birinchi marotaba qiymat nazariyasiga asos solganlar, tovarlar qiymatini uning ishlab chiqarishga sarf etilgan mehnat sarflari bilan o'lchanishini asoslab berdilar. A.Smit, D.Rikardolar tarmoq xususiyatlarini hisobga olmagan holda ishlab chiqarish va moddiy boylikni taqsimlash qonuniyatlarini o'rgandilar. Ularning ilmiy tadqiqotlari ko'proq tovar, pul, ish haqi, foyda kabi kategoriyalarning mohiyatini ochishga qaratilgan edi. Birinchi marotaba ular ijtimoiy xo'jalik taraqqiyotida bozorning o'rmini belgilab berdilar.

A.Smit obrazli qilib «Hamma iqtisodiy agentlarning harakatini «ko'zga ko'rinmas qo'l» boshqarib turadi», deb ta'kidlaydi. Uning fikricha, har bir agent bozor munosabatlarida mustaqil ish tutib, o'z manfaatini ro'yobga chiqara borib, pirovard natijada «ko'zga kurinmas qo'l» vositasida o'zi bilmagan holda maqsad sari yo'naltiriladi. U o'z manfaatlarini ko'zlab, jamiyat manfaatlariga o'zi ongli tarzda intilganiga nisbatan ancha qo'proq samarali tarzda xizmat qiladi»⁴. XIX asrning ikkinchi yarmida burjua siyosiy iqtisodiga qarama-qarshi proletar iqtisodiy nazariyasi vujudga keldi. Uning asosini qo'shimcha qiymat haqidagi ta'limot tashkil etgan bo'lib, natijada iqtisodiyot nazariyasi ikki, marjinalizm va marksistik tarmoqqa ajralib ketdi.

XIX—XX asrlarda marjinalizm tarmog'idagi iqtisodiy fanda bir qator maktablar shakllangan bo'lib, ularning ba'zilar hozirda ham tan olingan. Xususan Avstriya maktabi namoyandalari, K.Menger (1888—1926), E. Bem-Baverklar (1851 — 1914) ne'matlarning nafililik chegarasi nazariyasi bilan tanilganlar.

⁴ Smit A. Issledovanie o prirode i prichinax bogatstva narodov. M, 1962, 332 bet.

Mazkur nazariyaga muvofiq ne'matlarning qiymati uning chegalanligi va noyobligi bilan aniqlanadi.

Bozorda narxlarni shakllanishiga A.Marshall e'tibor berib, baho, talab va taklifni birgalikda, o'zaro bog'likda o'rgangan. Uning fikricha bozor narxlar talab va taklifga o'zaro bog'liq ekanligini ifoda etadi. U o'zining tadqiqotida vaqt omilini tengligini ilmiy tahlil qilgan.

AQSh iqtisodchisi Dj. Klark (1847—1938) ishlab chiqarish omillari unumdorligining kamayishi va unumdorlik chegarasi nazariyasini yaratdi. Bu nazariyaga asosan har qanday ishlab chiqarish omillari unumdorlik chegaralariga ega ekanligi va bu unumdorlikning kamayib borishi asoslab berilgan.

Shu davrda iqtisod fanida ingliz iqtisodchisi A. Marshall (1842—1924) tomonidan asos solingan Kembridj maktabini alohida ko'rsatib o'tish mumkin. U qiymat, chegaraviy foydalilik va naflilik chegarasi, unumdorlik chegarasi nazariyalarini yaratishga harakat qildi. Buning natijasida esa talab va taklif nazariyasi yaratildi.

A.Marshall «Ishlab chiqarish xarajatlari va pirovard foydalilik shubhasiz bitta umumiy bo'lgan talab va taklif qonunining tarkibiy qismlaridir»⁵,— degan fikrni bildiradi.

XX asrning 30-yillarida iqtisodiy tafakkur o'zining rivojlanishida yangi bosqichga o'tdi. Unga ingliz iqtisodchisi Djon Meynard Keyns (1886—1943) asos soldi. U tartibga solinuvchi kapitalizm nazariyasini asoslab berdi. Uning asosiy g'oyalari «Bandlik, foiz va pullarning umumiy nazariyasi» asarida o'z aksini topgan. U bozor mexanizmi o'zi mavjud bo'lgan ishlab chiqarish resurslaridan to'liq va samarali foydalanishni ta'minlay olmaydi deb hisoblagan. U undan samarali foydalanishni tashkil etish uchun davlat iqtisodiyotni tartibga solishda, samarali moliyaviy byudjet va pul-kredit siyosatini shakllantirishda, uni olib borishda faol qatnashishi zarur deb hisoblagan. Djon Meynard Keyns fiziokrat A.Smitning bozorni maqtash nazariyasiga qarshi

⁵ Marshall A. Prinsip politicheskoy ekonomii. T. 3. M., 1984, 226 b.

chiqib, bozor mexanizmi ma'lum bir o'zgarishlarga, iqtisodiy krizislarga yo'l qo'yilishi davrlarida Djon Meynard Keynes bozor iqtisod mexanizmiga ishonchsizlik bilan qaraydi. Djon Meynard Keynes jamiyatni takomillashtirishni talab bilan bog'liqligini e'tiborga olgan holda, birinchi o'ringa talab samaradorligini va davlat tomonidan uni qo'llash zarurligini ko'rsatib bergan. Iqtisodiy o'sishning keynscha modeli R.Xarrod, A.Xansen va P.Samuelson (1915) tomonidan rivojlantirildi.

P.Samuelson tomonidan yaratilgan neoklassik sintez nazariyasi mohiyati shundan iboratki, iqtisodiy taraqqiyot holatiga qarab, yo davlat tomonidan yoki Djon Meynard Keynes nazariyasiga asoslangan holda bozor mexanizmlari orqali iqtisodiyot boshqarilishi kerak. Iqtisodiyot nazariyasini hozirgi zamon yo'nalishlaridan biri institusionalizm nazariyasi hisoblanadi. Uning vakillari bo'lib T.Veblen, Dj.Gelbreyt, R.Kouz, G.Bekker va boshqalar hisoblanadi. Ularni nazariyalarini markazida institutlar, ularning qatoriga davlat, xuquqiy mulkchilik, oila, monopoliya va boshqalar turadi. Institutlar tashqi iqtisodiy va ichki iqtisodiy omillar asosida rivojlanadi. Shuning uchun ham iqtisodiyot nazariyasi xuquq, sosiologiya, ekologiya va boshqa ijtimoiy fanlar bilan bog'liqdir.

D.Gelbreyd hozirgi zamon iqtisodiyot fanining yirik namoyandalaridan biri hisoblanadi. U hozirgi iqtisodiy sharoitda ishlab chiqarishni korporasiya asosida tashkil etish yagona yo'ldir, deb hisoblagan. U hozirgi xo'jaliklarni ob'ektiv zaruriyati rejalashtirishdir, rejalashtirish bozor munosabatlari o'rmini egallaydi deb hisoblagan. Korporasiyalar faoliyatining davlat tomonidan boshqarilishi zarurligi ular o'rtasida yaqindan o'zaro harakatlantiruvchi alokalar bo'lishini ta'kidlaydi. U faqat iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy masalalarini sezilarli darajada taraqqiy ettiribgina qolmasdan, balki insoniyat rivojlanishining ulkan muammolari masalasida ham ahamiyatga molik fikrlarni ilgari surdi.

2. Iqtisodiyot nazariyasi fanining boshqa fanlar bilan bog'liqligi

Iqtisodiy fan tarixi bilan qisqacha tanishgandan so'ng, uning predmetiga ta'rif berish mumkin. Lekin quyidagilarga alohida e'tibor berish kerak.

Birinchidan, iqtisodiyot jamiyat hayotini zarur bo'lgan moddiy ne'matlar va xizmatlar bilan ta'minlovchi xo'jalik tarmoqlarining yig'indisidir.

Ikkinchidan, iqtisodiyotning vujudga kelishi va rivojlantirilishi insonlarning ehtiyojlari bilan bog'liqdir. Biz bilamizki, ehtiyojlarning qondirilishi yanada yuqoriroq ehtiyojlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Uchinchidan, jamiyat hayotida asosiy soha iqtisodiy sohadir, chunki uning rivojlanish darajasi inson hayotining boshqa sohalarining mavjud bo'lishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'ladi.

Iqtisodiyot nazariyasining kurtaklari qadimgi davrlardayoq shakllangan. Qadimgi davrlardayoq buyuk faylasuf olimlar boylik manbaini tahlil qilishga harakat qilganlar. Aristotel boylik manbaini xo'jalik yuritish san'ati deb bilgan. Merkantilistlar esa boylik manbai savdo deb tushunganlar. Fiziokratlar esa boylik manbaini tabiat bilan bog'laganlar. Kapitalizm rivojlanishi bilan iqtisodiyot nazariyasi fani fan sifatida shakllandi.

Klassik iqtisod maktabi vakillari esa boylik manbaini ishlab chiqarish, taqsimlash, almashish va iste'molda deb bilganlar.

Ayrim iqtisodchilar iqtisodiyot nazariyasi jamiyat rivojlanishining har xil bosqichlarida moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonlaridan tarkib topadigan insonlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi, deb ta'kidlaydilar.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti munosabatlarining shakllanishi davrida MDH davlatlari iqtisodchi olimlarining bu fan predmetiga bergan ta'riflari ham diqqatga sazovordir. Masalan, «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida bu fan predmeti rasional xo'jalik yuritish

tizimining tarkibiy evolyusiyasini, haqiqiy boylikni va jamiyatning ayrim a'zolari va guruhlarining farovonligi, iqtisodiy o'sishning omillari va qonuniyatlarini o'rganadi»⁶ deb ko'rsatilgan, yoki bu fan «predmeti cheklangan resurslar dunyosida ne'matlarni ishlab chiqarishdagi kishilarning xulq-atvori va uni boshqarishni o'rganadi»⁷ deyilgan.

«Ekonomiks» darsligida, birinchidan, cheklangan resurslar dunyosida moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayir-boshlash va iste'mol qilish jarayonida insonlarning xatti-harakatlari o'zini tutishi tadqiq etiladi. Ikkinchidan, insonning moddiy ehtiyojlarini yuqori darajada qondirish maqsadida chegaralangan resurslardan samarali foydalanishni o'rganadi deb ta'rif beriladi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda «Iqtisodiyot nazariyasi» faniga quyidagicha ta'rif berish mumkin. Iqtisodiyot nazariyasi insonning cheksiz ehtiyojlarini yuqori darajada qondirish uchun, cheklangan iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish yo'llarini tanlash sharoitida kishilik jamiyatining rivojlanish qonuni va qonuniyatlarini o'rganadi. Shuningdek, iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy tizimlar evolyusiyasi, milliy boylik va jamiyat farovonligini oshirish manbalari va harakatga keltiruvchi kuchlarni tahlil etishni ham o'z ichiga oladi. Iqtisodiyot nazariyasi fani barcha iqtisodiy fanlarning poydevori va davlat iqtisodiy siyosatining ilmiy asosi hisoblanadi.

Iqtisodiyot nazariyasining rivojlanishi integrasiya va differentsiatsiya yo'li bilan amalga oshgan. Iqtisodiyot nazariyasining rivojlanishi natijasida tarmoq iqtisodi fanlari ajralib chiqqan.

Iqtisodni tahlil qilishning darajasiga qarab iqtisodiy fanlar tarmoq (sanoat iqtisodiyoti, qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti, savdo va transport iqtisodiyoti va h.k.) va maxsus (moliya, statistika, mehnat iqtisodiyoti hamda mintaqaviy, jahon iqtisodi) iqtisodiy fanlarga ajratiladi.

⁶ Ekonomicheskaya teoriya. Sankt-Peterburg, 1997. 18 b.

⁷ Obshaya ekonomicheskaya teoriya (Politekonomiya). Uchebnik «Promo—Media». M., 1995. 28 s.

Fanlarni amaliyotda qo'llanishiga qarab fundamental va amaliy iqtisodiyotga ajratadilar. Statistika fanining vujudga kelishida ham iqtisodiyot nazariyasining ahamiyatini aytib o'tish mumkin. Hozirgi vaqtda fundamental tadqiqotlarni olib borishda iqtisodiy-matematik usullarni qo'llashning roli oshib borayotganligini ta'kidlash lozim.

Iqtisodiyot nazariyasi rivojlanib borishining davlat «iqtisodiy siyosatiga ta'sirini aytib o'tish bilan birga, mamlakatda olib borilayotgan siyosat, O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisida qabul qilinayotgan qaror va hujjatlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlarining ham iqtisodiyot nazariyasi rivojlanishiga ta'sirini ta'kidlash zarur.

Iqtisodiy siyosat –davlatning ijtimoiy ishlab chiqarish yo'nalishida olib boriladigan maqsadli tadbiridir. Iqtisodiy siyosatning maqsadli vazifalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- ishlab chikarish jarayonini rivojlantirish, ishlab chiqarish xajmini ko'paytirish, sifatini oshirish hisobiga turmush darajasini ko'tarish;

- to'liq ish joylari bilan ta'minlash;

- kam xarajatlarga nisbatan yuqori samaradorlikga erishish;

- inflyasiya oldini olish, moliyaviy tadbirkorlikni ta'minlash, narxlarni muqobilligiga erishish;

- ishlab chiqarish sub'ektlariga iqtisodiy erkinlikni ta'minlash;

- foyda (daromad)larini to'g'ri taqsimotini ta'minlash, yashash sharoitlarini yaratish, ishsizlikni oldini olish;

- tabiat muxitini ekologik jihatdan himoya etish;

- savdo balansiga erishishdan iboratdir.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining eng muhim xususiyatlaridan biri: «Kishilarda yangicha iqtisodiy fikrlashni shakllantirish, ularning dunyoqarashini o'zgartirish», degan edi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov⁸.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining quyidagi vazifalari bor:

⁸ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., «O'zbekiston». 1999. 187 b.

— **bilish vazifasi**-iqtisodiyot nazariyasi raqam va dalillarni keltirish bilan chegaralanib qolmay, ularni nazariy va ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilib, jamiyatning rivojlanish qonuniyatlarini ochib beradi;

— **g'oyaviy vazifa** — ommani ilmiy dunyoqarashini, ilg'or iqtisodiy va siyosiy ongini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Iqtisodiyot nazariyasining g'oyaviy vazifasi yordamida jamiyatdagi illatlar tanqid qilinadi, jamiyat taraqqiyotiga to'g'anoq bo'lib turuvchi kamchiliklar ochib tashlanadi. G'oyaviy vazifa yordamida jamiyatdagi muammolar va ularni bartaraf qilish yo'llari nazariy jihatdan asoslab beriladi;

— **amaliy vazifalar** — iqtisodiy nazariya xo'jalik yuritishning eng qulay koidalari va uslublarini ishlab chiqish, davlatning iqtisodiy siyosatini ilmiy asoslab berishdir;

— **tarbiyaviy vazifa** — har xil ishlab chiqarish usullarining yutuq va kamchiliklarini aniqlashdan iborat.

— **metodologik vazifasi** — boshqa aniq iqtisodiy fanlar uchun manba bo'lib hisoblanadi. Bularga tarmoqlar iqtisodi: sanoat iqtisodi, qurilish iqtisodi fanlari va maxsus iqtisodiy fanlar (mehnat iqtisodi, moliya, statistika va boshqalar) kiradi,

O'zbekiston Respublikasida ko'p partiyaviylik, ko'p fikrlilik sharoitida vujudga kelayotgan g'oyaviy qarashlar belgilangan maqsadga xizmat qilishi kerak. Bu haqda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti «har bir insonning, ayniqsa endigina hayotga qadam qo'yib kelayotgan yoshlarning ongiga shunday fikrni singdirish kerakki, ular o'rta qo'yilgan maqsadlariga erishish o'zlariga bog'liq ekanligini, ya'ni bu narsa ularning sobitqadam, g'ayrat – shijoatiga, to'la-to'kis fidokorligiga va cheksiz mehnatsevarligiga bog'liq ekanligini anglab etishlari kerak. Xuddi shu narsa davlatimiz va halqimiz ravnaq topishining asosiy shartidir»⁹, degan edi.

⁹ Karimov I. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. T. O'zbekiston 1992. 23-b

3. Iqtisodiy tadqiqotlarni olib borish usullari

Iqtisodiyot nazariyasining tadqiqot uslublari majmui deganda ilmiy bilishni tashkil etish qoidalari, shakllari va usullari tushuniladi. Iqtisodchilar barcha tabiiy va ijtimoiy fanlarga xos bo'lgan tadqiqot usullarini qo'llaydilar. Ammo bu usullarni qay darajada qo'llash fanga, uning mavzuiga bog'liq bo'ladi. Hayotni ilmiy bilish deganda hodisa va jarayonlarni tadqiq etish usullaridan foydalangan holda jarayonlarni chuqur o'rganishni, ularning o'zaro bog'liqligini ochib berishni va iqtisodiy taraqqiyotini harakatga keltiruvchi kuchlar va ularning sabablarini aniqlab berishni tushunamiz.

Shu bilan birga, agar tadqiqotchi chuqur ilmiy bilimga ega bo'lishni hohlasa, unda dialektik uslubga asoslanish zarur. Materialistik dialektika uslubi, uning amaliy qoidasi hayotning ob'ektiv dialektikasi rivojlanishini aks ettirish bo'lib, u miqdor o'zgarishini jamlab borish, sifat o'zgarishlariga olib keladigan iqtisodiy hayotdagi hodisa va jarayonlarni o'zaro bir-biriga bog'liqlikda, uzluksiz rivojlanishda o'rganishni talab etadi.

Ilmiy bilishning quyidagi uslublari bor:

— **abstraksiya usuli**, u ko'pincha soxta tasavvur berib yuzaga chiquvchi iqtisodiy hodisalar tub mohiyati va yo'nalishini ochish uchun turli-tuman murakkab hodisalar orasidan eng asosiysini sof holda ajratib olib, ilmiy tekshirishni qiyinlashtiruvchi hodisalarni yo'k, deb faraz qilishdir;

— **deduktiv usul** gipotezani (faraz yoki tahlil) ilgari surish, keyin uni faktlar bilan solishtiruvchi;

— **induktiv usul** birinchi faktlarni tahlil etish va undan so'ng, unga asoslanib gipotezani ilgari surishni nazarda tutadi;

— **tarixiy va mantiqiy usul** iqtisodiy hodisalarning kelib chiqishi, rivojlanishi, o'zgarishi asosida tekshirishni nazarda tutadi;

— **analiz va sintez usuli** butunni tarkibiy qismlarga fikran yoki amaliy jihatdan ajratish va qismlardan butunni birlashtirish tushuniladi;

— **matematik va statistik usul** undan foydalanish iqtisodiy hodisalarning miqdor jihatdan o'zgarishlarini ko'rish va sifat o'zgarishlariga aylanib o'tishning imkonini beradi.

Yuqorida keltirilgan uslublar iqtisodiy nazariyaning usul va shartlariga asoslanadi. Ularga nazariya va amaliyotning o'zaro bog'liqligi, mikro va makro tadqiqotning umumiyliigi va real tarixi kiradi.

Nazariya va amaliyot o'zaro bog'liqdir. Nazariya —bu muqobil fikrlash, qonunlarni o'rganish va iqtisodiy rivojlanishni qonuniyatlarini ifoda etadi.

Amaliyot nazariy jihatdan o'rganish uchun ijtimoiy buyurtma berishdan iborat. U nazariyani haqiqiy tomonlarini ifodalab beradi. Iqtisodiyot mikro va makroiqtisodiyotga bo'linadi.

Ammo bu ikki bo'lim umumlashgan holda iqtisodiy rivojlanishni ta'minlaydi.

Mikroiqtisodiyot ayrim iqtisodiy sub'ektlarni faoliyatlarini shu sub'ektlar darajasida o'rganadi.

Makroiqtisodiyot esa milliy iqtisodiyotni umumiy rivojlanishni, rivojlanish jarayonida hosil bo'lgan inflyasiya holatlarini, ishsizlikni, milliy ishlab chiqarish xajmini va iqtisodiy o'sishni o'rganadi.

Shunday qilib hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasi tadqiqotni ikki mikroiqtisodiy va makroiqtisodiyot darajasida olib boradi. Iqtisodiyot nazariyasi tomonidan amalda qo'llaniladigan ikki darajadagi tadqiqot umumlashgan holda, milliy iqtisodiyotni rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan kamchiliklarni oldini olishni ta'minlaydi. Iqtisodiy tahlillar olib borishda jamiyatni tarixiy rivojlanishiga ham e'tibor berish zarur. Chunki tarixiy rivojlanish xususiyatlaridan kelib chiqqan holda iqtisodiy kategoriyalar va iqtisodiy jarayonlar turlicha talqin qilinishi mumkin. Bizga ayon bozor va bozor mexanizmini tarixiy rivojlanish xususiyatlariga ega. Hozirgi iqtisodiyotni bozor iqtisodiyoti asosida rivojlanishi o'tmish davrlaridagidan tubdan farq qiladi. Yoki o'rta asrlar davrida qo'llanilgan er rentasidan bozor

iqtisodiyoti munosabatlari asosida rivojlanayotgan iqtisod davridagi er rentasi undan o'zining ijtimoiy –iqtisodiy mohiyati jihatidan tubdan farq qiladi.

Demak iqtisodiyot nazariyasi xo'jalik jarayonlarini rivojlanishini tahlil qilishda tarixiy usulda yondoshish ham maqsadga muvofiq bo'lar ekan.

Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy tahlil jarayonida iqtisodiy tajriba uslubidan ham foydalanishi mumkin. Masalan, ishlab chiqarish shakllarini, ishlab chiqarishni muqobil darajasini yoki mehnatni tashkil etish, iqtisodiy munosabatlarni tashkil etishda va boshqa holatlarda ko'rish mumkin.

Ana shu usullar faqat iqtisodiy jarayonlarni tushuntirishdagina emas, shu bilan birga iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda ham muhim ahamiyatga egadir.

4. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar

Iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiy tadqiqotlarni olib borishda iqtisodiy kategoriyalar va iqtisodiy qonunlarga asoslanadi.

Iqtisodiy kategoriyalar — jamiyatning iqtisodiy hayot sharoitini umumlashtirib aks ettiruvchi mantiqiy tushunchalar bo'lib, ular real iqtisodiy voqelikning in'ikosi, ifodasidir. Kategoriyalar ilmiy fikrlash mahsuli bo'lib hayotda uchraydigan tushunchalardan farq qiladi.

Iqtisodiy kategoriyalarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

— **umumiqtisodiy kategoriyalar** — iqtisodiy hayotning xamma bosqichlariga xos bo'lgan tushunchalar. Masalan, ishlab chiqarish, ishlab chiqarish xarajatlar, ehtiyoj, mulk, ish vaqti; qo'shimcha qiymat, xo'jalik hisobi, rejalashtirish, tovar, pul, talab, taklif, marketing, narx va boshqalar;

— **maxsus kategoriyalar** – iqtisodiy taraqqiyotning muayyan tarixiy bosqichiga xos bo'lgan o'tkinchi munosabatlarni ifodalovchi maxsus kategoriyalardir (ekspluatasiya, qo'shimcha qiymat, o'rtacha foyda, o'rtacha foyda me'yori monopol foyda va hokazo).

Iqtisodiyot nazariyasini o'rganish jarayonida bu iqtisodiy kategoriyalardan ko'p foydalanamiz. Iqtisodiy kategoriyalar o'zaro bog'liq bo'lib bir birlariga ta'sir etadilar. Iqtisodiy kategoriyalar ilmiy tahlil qilish uslubining qismlari bo'lib o'zlarining mohiyatlariga ega.

Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy hodisalarning belgilarini umumlashtirish asosida qonunlarda ta'riflanadi.

Iqtisodiy qonunlar iqtisodiy munosabatlar tizimidagi ishlab chiqarish taqsimot, ayirboshlash va iste'mol sohalarida o'zaro ichki bog'lanishda va aloqadorlikda yuzaga kelib turadigan uzviy iqtisodiy zaruratni taqozo etuvchi sabab-oqibat, aloqa bog'lanishlarini ifolaydi. Iqtisodiy qonunlar ma'lum iqtisodiy jarayon va hodisalarning muqarrarligini aks ettirib, ob'ektiv xarakterga ega, ya'ni odamlarning ongi va irodasiga bog'liq bo'lmagan holda harakat qiladilar. Lekin insonlar bu qonunlardan ongli ravishda tushungan holda ulardan iqtisodiyotni rivojlantirishda foydalanadilar. Iqtisodiy qonunlar ikki guruhga bo'linadi:

— **umumiqtisodiy qonunlar** — jamiyat taraqqiyotining hamma bosqichlarida, iqtisodiyotning aniq ijtimoiy shaklidan qat'iy nazar amal qiluvchi qonunlar. Ularga mehnat taqsimoti, qiymat qonuni, jamg'arish, mehnat unumdorligining o'sib borishi, ehtiyojlarning yuksalishi talab va taklif va boshqa iqtisodiy qonunlar kiradi;

— **formasion maxsus qonunlar**—iqtisodiy taraqqiyotning muayyan bosqichiga xos bo'lgan, shu tizimning o'ziga xos xususiyatlarini ifoda etuvchi iqtisodiy qonunlardir. Ular jumlasiga monopol foyda qonuni, o'rtacha foyda me'yori qonuni, qo'shimcha qiymat va boshqa qonunlar kiradi.

Iqtisodiy rivojlanish iqtisodiy tizimlarni shakllanish darajasiga va xususiyatlariga bog'liq.

Iqtisodiy tizim bu iqtisodiy elementlarni o'zaro bog'liqlikda ma'lum umumiylikni, jamiyatni iqtisodiy tarkibini, iqtisodiy boylikni ishlab chiqarish, taqsimot, almashuv va iste'molda munosabatlarni birligini ifodalaydi.

Ishlab chiqarish iqtisodiy tizim sharoitida ishlab chiqaruvchilar tomonida yaratilgan mahsulotlarni o'zlashtirishni, ishlab chiqarishni qanday mulk shaklidagi ishlab chiqarish vositalariga va mehnatiga bog'liqligini ifoda etadi.

Iqtisodiy tizimni rivojlanishini o'rganishda sobiq administrativ boshqaruv tizimi davrida formasion rivojlanishga asoslangan holda o'rganilgan: iptidoiy jamoaviy, quldorlik, feodalizm, kapitalizm va kommunizm uning quyi fazasi sosializm shaklida. Ammo bu forma-siya tizimlari shaklida jamiyatni o'rganish, hozirgi zamon o'zgarishlarini o'zida ifodalolmaydi. Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy tizimlar rivojlanishini progressiv shakllarini tak-lif etgan. Jumladan amerikalik iqtisodchi U.Rostau iqtisodiy rivo-jlanishni besh bosqichini taklif etgan. Uning fikricha u insoniyat tarixiy rivojlanishini to'liq qamrab oladi.

Birinchi bosqich – an'anaviy jamiyat bo'lib, past ishlab chiqarish bilan tavsiflanadi. Bu qishloq xo'jaligi tasnifiga ega bo'lgan oddiy takror ishlab chiqarish holatida bo'lgan.

Ikkinchi bosqich – o'tish jamiyati bo'lib XVII boshlarida – XVIII asr oxirlarida G'arbiy Evropada tashkil topgan. O'tish jami-yati ilm-fan ixtirolarini ishlab chiqarishga joriy etish, milliy va jaxon bozorlarini kengayishi, kapital jamg'armalarini tashkil topishi, ilm-fan, texnika yangiliklarini ishlab chiqarishda va jamiyatda sezilarli darajada o'rin olishi bilan ifodalanadi.

Uchinchi bosqich – rivojlanish bosqichi bo'lib, XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarini qamrab olib ishlab chiqarish jarayonini texnologik jihatdan rivojlanishiga asoslanadi. Bu xolat Angliyadagi rivojlanish xususiyatlaridan ko'rish mumkin. Yangi tadbirkorlik sin-fini shakllanishi bilan ifodalanadi. To'rtinchi bosqich – tezlik aso-sida etuk bosqichi bo'lib XIX asrning oxirlarida G'arbiy Evropada shakllangan. G'arbiy Evropada j'ylashgan ayrim mamlakatlar xo'jaliklari jahon xo'jaliklarini bir qismi bo'lib milliy daromadlarini 10-20 foizini ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida investisiyalashtirishga yo'naltirganlar.

Beshinchi bosqich – iste'mol talablarini yuqori darajada o'sib borishi bilan bog'liqligi bilan ajralib turadi. Jamiyat manfaatdorligi

ishlab chiqarish muammolaridan iste'mol va turmush sharoitlarini yaxshilash muammolariga o'tishi bilan ifodalanadi. Hozirgi iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy tizimini quyidagi shakllarda ko'radi: an'anaviy iqtisodiyot, bozor iqtisodiyoti, administrativ boshqaruv iqtisodiyoti va aralash bozor iqtisodiyoti.

An'anaviy iqtisodiyoti – jarayonida milliy an'alariga, urf odatlarga asoslanadi. Iqtisodiy rivojlanishning bu shakli Osiyo va Afrikaning qoloq mamlakatlariga mansubdir. Bozor iqtisodiyoti – bu iqtisodiy tizim turli mulk shakllariga, jumladan xususiy mulkchilikka va ishlab chiqarishni erkin shakliga, raqobatiga asoslanadi.

Bu iqtisodiy rivojlanish shaklida shaxsiy manfaatdorlik darajalari keng doirada, bo'lib davlat manfaatdorligi bilan bog'liq bo'ladi. Administrativ boshqaruv iqtisodiyoti – ijtimoiy mulkga asoslangan bo'lib, davlat mulkining hissasi yuqori bo'ladi. Ishlab chiqarishni boshqaruv davlat tomonidan, rejalashtirish asosida belgilangan rahbarlar orqali markazlashtirilgan holda boshqariladi.

Aralash iqtisodiyot – bozor iqtisodiyoti va iqtisodiyotni boshqaruvi kismlaridan tashkil topadi. Bu shakldagi iqtisodiy tizim AQSh, Angliya, Fransiya, Germaniya va boshqa shunga o'xshash rivojlangan davlatlarda qo'llanilmoqda. Respublikada bozor iqtisodiyotiga o'tishdan maqsad samarali bozor iqtisodiyotini shakllantirishni kuchli aholini ijtimoiy himoyalashtirish bilan olib borishga qaratilgan.

Asosiy atama va tshunchalar

Iqtisod, metod, metodologiya, kategoriya, qonunlar, dialektika, normativ, pozitiv, negativ, analiz, statistika, matematika metodi, sitez, inson omili, infratuzilma, moddiy omil, ishlab chiqarish munosabatlarining tizimi, tadbirkorlik resurslari.

2-mavzu. EHTIYOJLAR VA ISHLAB CHIQRISH JARAYONI

1. Ijtimoiy iqtisodiy ehtiyojlar va iqtisodiy resurslar

Har qanday jamiyatning pirovard maqsadi jamiyat a'zolarining ehtiyojini qondirishdir. Shuni ta'kidlash kerakki, iqtisodiyot hayotiy ehtiyojni qondirish vositasidir. Kishilarning yashashlari va inson sifatida kamol topishlari uchun zarur narsalar ularning hayotiy ehtiyojlarini tashkil etadi.

Iqtisodiyot nazariyasini o'rganish jarayonida bu iqtisodiy kategoriyalardan ko'p foydalanamiz. Iqtisodiy kategoriyalar o'zaro bog'liq bo'lib, bir birlariga ta'sir etadilar. Iqtisodiy kategoriyalar ilmiy tahlil qilish uslubiyatining qismlari bo'lib o'zlarining mohiyatlariga ega.

Ehtiyojlarni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

- moddiy ehtiyojlar;
- ijtimoiy ehtiyojlar;
- mehnat qilish ehtiyojlari.

Moddiy ehtiyojlar deganda kishilarning tovar va xizmatlarga bo'lgan talabi, uning nafliligi hamda xarid qilish imkoniyati tushuniladi.

Exhtiyojlar birlamchi va ikkilamchi ko'rinishda ifodalanadi. Birlamchi ehtiyojlar insonlarni yashashi bilan bog'liq bo'lgan iste'mol buyumlarida ifodalansa. Ikkilamchi ehtiyoj insonlarni faoliyatlari uchun zarur bo'lgan ehtiyojlardan (sog'liqni saqlash, bilim olish, dam olish, malaka oshirish) va boshqa omillarni o'z ichiga oladi

Xizmat ko'rsatish sohasi ham kishilar ehtiyojini qondiradi. Masalan, sataroshlik, avtomobilni tamirlash kabilar. Kishilarning ehtiyojlari va uning qondirilish darajasi ishlab chiqarish munosabatlarining xarakteri va ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasiga bog'liq.

Jamiyat moddiy ne'matlarni yaratgandagina unga ehtiyoj tug'iladi. Shuning uchun ishlab chiqarish munosabatlari birlam-

chi, kishilar ehtiyojlarining qondirilishi ikkilamchi hisoblanadi. Ehtiyojlarning bunday holda namoyon bo'lishi iqtisodiy qonun ekanligini ifodalaydi. Lekin kishilar ehtiyojlarining oshishi passiv holat bo'lmay, u ham ishlab chiqarish munosabatlariga ta'sir o'tkazadi.

Masalan, kishilarning mahsulotlarni harid qilish qobiliyati pasayganda ishlab chiqarish munosabatlari izdan chiqishi natijasida ortiqcha ishlab chiqarish, iqtisodiy inqiroz vujudga keladi.

Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy iste'molni o'rganadi. Iqtisodiy iste'mol jamiyat a'zolarining faoliyat qilish qobiliyatlarini ta'minlaydi. Iqtisodiy iste'mol ichki omil sifatida inson va ishlab chiqarish sub'ektlari faoliyatlarini jadallashtiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Ehtiyojlarning qondirish darajasiga qarab ular:

- hozirgi davrdagi ehtiyojlarga;
- haqiqiy ehtiyojlarga;
- mutlaq ehtiyojlarga bo'linadi.

Hozirgi davrdagi ehtiyojlar — minimum ehtiyojlarga mos keladi.

Haqiqiy ehtiyojlar deganda kishilarning normal holda o'z ehtiyojlarini qondirishi tushuniladi.

Mutlaq ehtiyojlar bu kishilarning orzu havaslaridir.

Jamiyatning rivojlanishi bilan ehtiyojlar transformasiyasi vujudga keladi.

Vaqt o'tishi bilan hozirgi davrdagi ehtiyoj haqiqiy ehtiyojga, u esa o'z navbatida mutlaq ehtiyojga aylanadi.

Davlatning ijtimoiy siyosati kishilarning haqiqiy ehtiyojlarini qondirishga qaratiladi.

Haqiqiy ehtiyojlarni qondirish deganda jamiyat a'zolarini qanoatlantiradigan darajada ovqatlanishi, kiyinishi, inson sog'lig'iga zarar keltirmaydigan ekologik muhitda yashashi tushuniladi.

Demak, jamiyatning rivojlanishi bilan moddiy ne'matlar ko'payadi, kishilarning ehtiyojlari ham to'xtovsiz oshib boradi. Bunday holat esa kishilar ehtiyojining cheksiz ekanligini ifodalaydi.

Moddiy ne'matlarga ayrim shaxslargina emas, balki korxona, firma, davlatlar ham ehtiyoj sezadilar. Ular ham mashina, bino, omborxonalarga ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan iste'mol darajalarini qondirishlari kerak.

Iqtisodiy manfaatdorlik iste'mol va ishlab chiqarish manfaatdorliklariga bo'linadi. Iste'mol manfaatdorligi jamiyat a'zolarini talablarini qondirishda ifodalansa, ishlab chiqarish manfaatdorligi ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari, ishlab chiqarish xom ashyolari bilan ta'minlashda ifodalanadi. Iqtisodiy manfaatdorlik yakka tartibdagi va ijtimoiy manfaatdorlikka bo'linadi.

Iste'mol manfaatdorligi korxonalar ma'muriyati va davlat tomonidan yaratiladi. Yakka tartibdagi manfaatdorlik ishlab chiqarishda band bo'lgan mehnatga layoqatli jamiyat a'zolarining mehnat qilish darajalari asosida olayotgan oylik maoshlari, daromadlari orqali ifodalanadi. Ijtimoiy manfaatdorlik barcha jamiyat a'zolarining manfaatdorligini ifoda etadi.

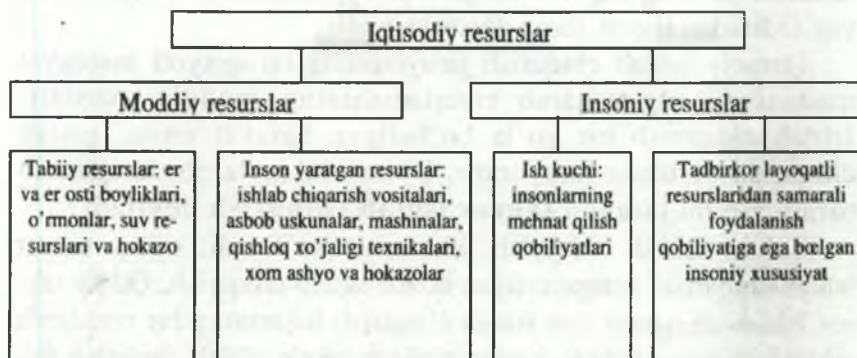
Kishilarning korxona va davlat ehtiyojlarining cheksiz ekanligi, resurslarning cheklanganligi sharoitida amalga oshiriladi. Kishilar o'z ehtiyojlarini qondirish jarayonida daromadlaridan samarali foydalanishga harakat qiladilar. Daromadlariga mos keladigan moddiy ne'matlarni harid qilganda uni tanlashga harakat qiladilar.

Bunday xolat davlat va korxona miqyosida ham amalga oshadi. Resurslarining cheklanganligi sharoitida aholi va korxonalarining ehtiyojlarini to'liq qondirish mumkin emas.

Lekin iqtisodning pirovard maqsadi kishilar ehtiyojlarini qondirish hisoblanadi. Bunday holda iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish talab etiladi. Iqtisodiy resurslar — bu tabiat, mehnat, inson tomonidan yaratilgan ne'matlar ishlab chiqarish vositalari bo'lib, ulardan mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlarni amalga oshirishda foydalaniladi, (1-chizma).

Iqtisodiy resurslarning eng xarakatchanligi bu mehnat resurslaridir. Eng kam xarakatdagisi tabiat resurslari hisoblanadi.

Mehnat resurslari uni xarakatga keltiradi. Ishlab chiqarish resurslaridan tadbirkorning tadbirkorlik faoliyatlari ham eng xarakatchan resurs hisoblanadi.

1-Chizma.

2. Iqtisodiy faoliyatning mazmuni va turlari

Kishilar o'zaro doimo iqtisodiy faoliyatga kirishadilar. Bu faoliyatni o'rganish oson bo'lishi uchun uni to'rt turga ajratadilar:

- ishlab chiqarish;
- taqsimlash;
- ayirboshlash;
- iste'mol sohasidagi faoliyatlar.

Ishlab chiqarish – deganda moddiy ne'matlar tayyorlash jarayoni tushuniladi. Iqtisodda ishlab chiqarish keng ma'noga ega. Kishilar ehtiyojini qondirishga qaratilgan faoliyat ishlab chiqarish hisoblanadi. Ishlab chiqarishga moddiy ne'matlar yaratish bilan birga xizmat ko'rsatish ham kiradi. Kishilar faoliyat ko'rsatadigan chakana savdo, banklar, sug'urta, buxgalteriya, yurisprudensiya, ta'lim va sog'liqni saqlashdagi kishilarning mehnati ham unumli mehnatdir. Hozirgi davrda zavod, shaxta, elektrostansiyadagi ishlab

chiqarish faoliyatini xizmat ko'rsatish sohasisiz tasavvur qilish mumkin emas.

Umuman ishlab chiqarish — bu uning o'ziga xos ijtimoiy shakllariga bog'liq bo'lmagan asosiy umumiy belgilarning yig'indisidan iborat ilmiy abstraksiyadir.

Ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining taraqqiyoti insoniyat madaniyati olg'a qarab rivojlanishining moddiy asosidir. Ishlab chiqarish bir yo'la bo'ladigan harakat emas, ishlab chiqarish uzluksiz jarayondir. Doimo takrorlanib va tiklanib turadigan bu jarayon **takror ishlab chiqarish** deyiladi.

Takror ishlab chiqarish ikki turga bo'linadi: oddiy takror ishlab chiqarish, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish. Oddiy takror ishlab chiqarish deb ishlab chiqarish hajmining bir miqdorda takrorlanishiga aytiladi. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish deb ishlab chiqarish jarayonining doimiy ravishda o'sib borishiga aytiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning manbai bo'lib korxonalarning sof daromadlari, turli shakllardagi investisiyalar, olingan kreditlar va ammortizasiya mablag'lari hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida tovarlar hajmi ham uning qiymati ham oshib boradi. Ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan jamiyat o'z oldiga qo'ygan maqsadni amalga oshiradi, majud muammolarni hal qiladi. Ishlab chiqarish jarayonida moddiy ne'matlarning yaratilishi nomoddiy sohalarining ham rivojlanishiga ta'sir o'tkazadi. Iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda umumiy iqtisodiy rivojlanishda, moddiy sohaning ulush kamayadi va nomoddiy ulush oshib boradi.

Taqsimlash — bu ishlab chiqarish jarayonida vujudga keltirilgan moddiy boyliklar jamiyat a'zolarini ijtimoiy mehnat faoliyatlarida qatnashish darajalariga qarab o'z hissalariga yarasha ish haqi ko'rinishidagi ne'matlarga ega bo'lishdir.

Ayirboshlash — jamiyat a'zolarining ijtimoiy ravnaqlari uchun turli xil moddiy boyliklar zarur bo'ladi. Shuning uchun ham ular orasida ayirboshlash jarayoni amalga oshadi. Ayirboshlash ishlab chiqarish bilan iste'molni bir-biriga bog'lab turadi.

Iste'mol — jamiyat a'zolari ishlab chiqarish jarayonida doimiy takroriy ravishda qatnashishlari uchun, o'zlarining fiziologik mehnat qilish qobiliyatlarini tiklash uchun yaratilgan moddiy boyliklarning iste'mol qilinishidir.

3. Ishlab chiqarish omillari

Jamiyatning taraqqiyoti ishlab chiqarish jarayoni bilan uzviy bog'liqdir. Ishlab chiqarish jarayoni insonlarning mehnat qilish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, ular o'z ehtiyojlarini to'liq qondirish uchun mehnat qiladilar. Ishlab chiqarish jarayonida insonlar mehnatlari orqali yashash va taraqqiy etish uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlarni yaratibgina qolmay, ongli ravishda mehnat qiladilar va o'z malakalarini doimiy ravishda oshirib boradilar. Ishlab chiqarish jarayonining asosiy omillari quyidagilar:

Inson omili — deb ishchi kuchining aqliy va jismoniy mehnat qobiliyatini o'zida ifodalashiga aytiladi. Ya'ni mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan insongina ishchi kuchi qobiliyatiga ega bo'ladi. Insonlar mehnat qilish jarayonida tabiatning o'zgarishiga ta'sir etishi bilan birga o'zining bilim doiralarini ham kengaytirib boradilar.

Mehnat resurslarining o'rtacha ish bilan bandligi soni 2007 yilda 2006 yildagiga nisbatan 2.6 foizga o'sgan va 10735,4 ming kishini tashkil etgan. Iqtisodda band bo'lganlarning 2006 yilda 22,1 foizi davlat muassasalarida va 77,9 foizi nodavlat tashkilotlarida band bo'lganlar. 2007 yilda ishlab chiqarishda band bo'lgan aholining o'sishi asosan nomoddiy sohalarda 3,0 foizga va moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida 2,4 foizga ko'paygan.

2007 yilda mehnat bilan ta'minlash bo'yicha 557,4 ming kishi ishga joylashtirish tashkilotlariga murojaat qilganlar. Bu ko'rsatkich 2006 yilga nisbatan 42,4 foizga ko'paygan. Ishga joylashtirish bo'yicha murojaat qilganlarni 74,5 foizi qishloq aholisi tashkil etgan¹⁰.

¹⁰ Sosialno-ekonomicheskoe polojenie respubliki Uzbekistan za 2007. Toshkent, 2007., 45-46

Mehnat omillari deb inson o'z ta'sirini o'tkazadigan tabiat boyliklariga aytiladi. Mehnat omillari xom ashyo holatida va tayyor mahsulot ko'rinishida bo'lishi mumkin. Masalan, g'isht ishlab chiqarish sanoati uchun tuproq xom ashyo sifatida foydalaniladi. U ishlab chiqargan tayyor mahsulot g'isht, tovar bo'lib iste'molchi quruvchilar uchun xom ashyo bo'lib hisoblanadi.

Fan va texnika taraqqiyoti yangi "mehnat omillarini ishlab chiqarishga olib kelsada tabiiy, mehnat omillari asosiy omil sifatida o'z mavqeini hech qachon yo'qotmaydi. Buyuk iqtisodchi olim U. Pettining «Mehnat boylikning otasi va faol prinsipidir, er esa uning onasi» degan iborasi o'z qiymatini shu kunda ham to'la saqlab qolgan.

Mehnat qurollari deb insonlarni tabiat boyliklariga ta'sir o'tkaza oladigan barcha vositalariga aytiladi. Mehnat qurollari turli ko'rinishlarda ifodalanadi. Masalan, stanok, mashina, asbob-uskunalar, turli uzatkich, mexanizmlar va boshqalar.

Hozirgi davrda turli axborot vositalari, aloqa kanallari, reklamalarni ham mehnat qurollariga kiritish mumkin. Chunki ular orqali xom ashyo ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishni tezlatish mumkin.

Mehnat qurollari (MQ) va mehnat omillari (MO) yig'indisiga ishlab chiqarish omillari (IV) yoki ishlab chiqarish vositalari deb aytiladi va formulada quyidagicha ifodalanadi:

$$IV = MQ + MO$$

Bundan shunday xulosa qilamiz. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish uchun ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalari bo'lishi zarur. Inson — ish kuchi ishlab chiqarish vositalariga ta'sir etgandagina ishlab chiqarish jarayoni amalga oshadi va ishlab chiqarish omillari ishlab chiqarish jarayonining moddiy-omilini tashkil etadi. Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan bu

omil fan va texnika taraqqiyoti ta'sirida doimiy ravishda takomillashib boradi.

Bu omillar ichida inson omili eng asosiy omil hisoblanadi. Bu omilsiz ishlab chiqarishni tashkil etib bo'lmaydi. Shuning uchun ham inson omilidan biz doimo oqilona, ehtiyotkorlik bilan foydalanishimiz kerak. Inson omiliga bo'lgan talab ishlab chiqarish jarayonining hajmiga va unda qo'llanilayotgan texnologiyalarga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarish texnologiyalarining o'zgarishi, ya'ni takomillashib borishi inson omili — ish kuchiga bo'lgan talabni belgilaydi.

Ishlab chiqarish jarayoni ikki turga bo'linadi: moddiy ishlab chiqarish jarayoni va nomoddiy ishlab chiqarish jarayoni. Moddiy ishlab chiqarish jarayoni jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan xom ashyo va maxsulotlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlar: sanoat, qurilish, transport, qishloq xo'jaligi, kommunal xo'jalik, maishiy xizmat va boshqa tarmoqlardan tashkil topadi. Nomoddiy ishlab chiqarish nomoddiy ne'matlar, ya'ni ma'naviy qadriyatlar, nomoddiy xizmatlar ko'rsatiladigan: sog'liqni saqlash, maorif va boshqa shunga o'xshash tarmoqlardan tashkil topadi.

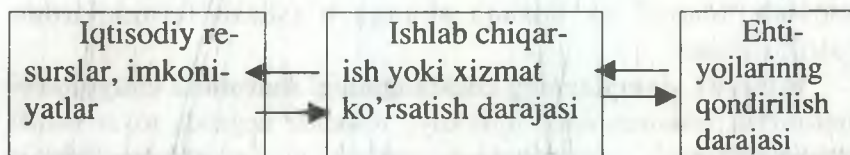
Iqtisodiy resurslarning cheklanganligi sharoitida ehtiyojlarni qondirish muammolari. Iqtisodiy resurslar deganda tovar ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, ularni iste'molchiga etkazib berishda va iste'mol jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan iqtisodiy imkoniyatlar, zahiralar manbalar tshuniladi.

Tabiiy, mehnat, moliyaviy resurslar va tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy resurslar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslar cheklanganligi tufayli insonlar o'z ehtiyojlarini to'liq qondira olmaydilar. Ularning cheklanganligi insonlarning oziq-ovqatga, tovarlargagina emas balki xizmat ko'rsatishga bo'lgan ehtiyojlarini ham chegaralab qo'yadi.

Bunday holda insonlar bilan davlat, jamiyat a'zolari o'z daromadlariga yarasha tanlash muammosiga duch keladilar. Masalan: O'zbekiston Respublikasi energiya mustaqilligini ta'minlash maqsadida neft qazib olish va gaz kondensati ishlab chiqarishga

boshqa tarmoq ishlab chiqarishga nisbatan ko'proq mablag' ajratishga majbur bo'ladi.

Shunday qilib, resurslarning cheklanganligi ehtiyojini qondirishning muhim yo'li bo'lgan ishlab chiqarish imkoniyatlarini ham chegaralab qo'yadi. Bu imkoniyatlar darajasi doimi bir xil bo'lib turmaydi, balki yangi texnologiyalarning yaratilishi hamda ishga solinishi ishlab chiqarish imkoniyatlarini, uning chegaralarini kengaytirish imkonini beradi. Yangi texnika va texnologiyalar bir tomondan, mehnat unumdorligini, ekinlar hosildorligini oshirish, energiya, yonilg'i, mehnat va boshqa moddiy resurslarni tejash imkonini bersa, ikkinchi tomondan, yangi material, xom Ashe, energiya va boshqa resurslar manbalarini topib, hayotga jalb etish imkonini beradi. Jumladan, erning chuqur qatlamlaridagi boyliklarni topish va ishga tushirish, jahon okeanining uzoq va chuqur joylaridagi resurslardan foydalanish va h.k. Iqtisodiy resurslar, ishlab chiqarish va ehtiyojlarni qondirish darajasi o'rtasidagi doimiy va mustahkam aloqadorlikni quyidagicha ifodalash mumkin:

1-chizma. Iqtisodiy resurslar va ehtiyojlarning qondirilishi o'rtasidagi bog'liqlik.

Cheklangan iqtisodiy resurslardan foydalanib, ishlab chiqarish imkoniyatlarini va binobarin ehtiyojlarni qondirish darajasini oshirish zarurligi iqtisodiyot oldiga quyidagi muammolarni qo'yadi:

- Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning maqbul variantlarini tanlab olish va resurslarni ishlab chiqarishga jalb qilish.

- Mavjud resurslarning har bir birligi bilan tejab-tergash, samarali foydalanish.

- Fan-texnika yutuqlarini va yangi texnologiyalarni joriy qilib, yangi energiya, material, xom ashyo turlari, ularning manbalarini topib, foydalanishga jalb qilish, resurslar unumdorligini oshirishga erishish.

Demak resurslar tejalgandagina insonlarning haqiqiy ehtiyojlarini qondirish mumkin bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida jamiyat a'zolarining daromadlarini ularning tadbirkorlik faoliyatlariga qarab turli darajada shakllanishiga olib keladi.

Davlat bunday holda aholini kuchli ijtimoiy ximoyalash siyosatini olib boradi. Milliy daromadni qayta taqsimlash natijasida tafovutlar qisqaradi. Lekin, asosan insonlarning o'z ehtiyojlarini qondirishida ularning mehnatsevarligi, shijoatkorligi, mehnatga bo'lgan munosabati muhim rol o'ynaydi. Ishyoqmas, dangasa, landovur odamlarning ehtiyoji davlatning ijtimoiy siyosati samarali, iqtisodning rivojlanishi darajasi yuqori bo'lganda ham qondirilmaydi.

Demak, insonlarning o'z ehtiyojlarini qondirish darajasi dastavval o'ziga bog'liq. Ehtiyojlar cheksiz bo'ladi. Insonlarning yaxshi yashashi bilan bog'liq bo'lgan orzu-xavaslar doimiy ravishda o'sib boradi. Bu esa ehtiyojlarni yuksalish qonunida o'z ifodasini topdi. Ishlab chiqarishning o'sishi, aholi daromadlarini, korxona foydasini o'sib borishini ifodalaydi. Oqibatda bu iqtisodiy rivojlanish insonlarning ehtiyojlarini o'sib borishini ta'minlaydi. Ehtiyojlarni o'sib borishi aholining iqtisodiy va ijtimoiy turmush sharoitlari bilan ifodalanadi.

4. Vaqtni tejash qonuni. Mehnat unumdorligi va unga ta'sir qiluvchi omillar

Ishlab chiqarish jarayonida moddiy ne'matlar hajmining to'xtovsiz oshib borishini, aytib o'tganimizdek, kishilar ehtiyojining cheksizligi taqozo etadi. Ishlab chiqarish hajmini oshirish yo'llaridan biri mehnat unumdorligini oshirish hisoblanadi. Mehnat unumdorligi belgilangan vaqt birligida yaratilgan

mahsulot miqdori bilan ifodalansa, keng ma'noda mehnat unumdorligi vaqtini tejash qonuni bilan o'lchanadi. Vaqtini tejash qonuni ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim asosiy va ichki mantiqini aks ettiruvchi iqtisodiy qonundir. Har qanday tejash texnika va texnologiyalardagi, xodimlar kasb mahorati va boshqarishni tashkil etishdagi ko'pgina ijobiy o'zgarishlar pirovardida ish vaqtini tejashga olib keladi. Mahsulot iste'mol qiymati, uskunalar quvvati va mustahkamligi, asboblarning aniqlik darajasi va xizmat muddati, oziq-ovqatlarning to'yimlilik darajasi, kiyim-kechaklar, poyafzallar va hokazolar sifatining oshishi ham pirovardida vaqtini tejashda ifodalanadi.

Yuksakroq mehnat unumdorligiga va ish vaqtini tejashga erishish ayni vaqtda ham jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyoti darajasining o'sib borayotganligidan dalolat beradi, ham uning boyligi, xilma-xil moddiy va ma'naviy ne'matlar, xizmat bilan ta'minlash mezonini ko'rsatadi. Mehnat unumdorligiga ta'sir qiluvchi eng muhim omil jonli mehnatdir. Marjinalistlar (J.Sey, F.Bastiya — Fransiya) mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar: mehnat, er va kapital miqdori deb biladilar. Bu omillar bir xil ta'sir o'tkazadi, deb hisoblaydilar.

Ular qiymat uchta omil olingan daromad asosida tashkil topadi deb hisoblaganlar. Daromad ish haqi, tadbirkorlik daromadi, foiz va rentadan tashkil topadi deb tushuntirganlar. XIX asr o'rtalarida mehnat qiymat nazariyasi yaratilgan. Bu nazariyaga asosan qiymat manfaatdorligi (bozorda) vaqtincha, doimiy manfaatdorlik esa (tabiiy) bo'ladi.

Tabiiy manfaatdorlikka qiymat manfaatdorligi doimo intiladi. Bozor qiymati talab va taklif orqali ifodalanadi. Talab doimiy ravishda bozor qiymatiga bog'liq bo'ladi.

Tabiiy qiymat qayta ishlab chiqarish bilan to'ldirish mumkin bo'lgan va to'ldirish mumkin bo'lmagan qiymatga bo'linadi. Tabiiy manfaatdorlik ishlab chiqarish va muamala harajatlariga bog'liq. Bularga asoslangan holda ishlab chiqarish xarajatlari ish haqi, foydadan tashkil topib u sarf qilingan mehnatga bog'liq deb hisoblanadi.

Shunday qilib mehnat qiymat nazariyasi sinfiy nazariya bo'lib o'rtacha narx darajasi ishlab chiqarish xarajatlaridan kelib chiqadi. Talab shu narx asosida kelib chiqadi. Sinfiy mehnat qiymat nazariyasi ayrim qarama-qarshiliklarga ega.

Bular quyidagilardan iborat:

-har qanday jamiyat ishlab chiqarish jarayonini cheksiz ravishda rivojlantira olmaydi. Uning sababi ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan omillar cheklanganligidir. Bu o'z navbatida ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasiga asoslanganda u ham cheksiz emas;

-tovarlarga bo'lgan talablarni o'rganishni ta'minlovchi omillar o'rganilmagan;

-sinfiy qiymat nazariyasi qiymatni mohiyatini to'liq ochib beraolmagan.

Yangi iqtisodiy konsepsiya vakillari me'yoriy naflilik nazariyasini ilgari surmoqdalar. Bu nazariyaga asosan mahsulot naflilik chegarasiga ega. Faraz qilamizki, bir iste'mol tovarini naflilik chegarisi borki u insonni iste'mol talabani qondiradi, undan ortig'ini esa naflilik darajasi past bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonining o'zi yuqorida aytib o'tilgan omillarning o'zaro bog'liqligini taqozo etadi. Ayrim olingan omil hech qachon mahsulot omili imkoniyatini bermaydi. Ular o'zaro aloqada bo'lganda bir-birini o'rnini bosgandagina ko'zda tutilgan maqsadga erishiladi. Omillarning o'zaro bog'liqlikda ifodalanishiga ishlab chiqarish funksiyasi deyiladi. Ishlab chiqarish funksiyasi mikroiqtisodiy darajada quyidagicha ifodalanadi:

$$Y = f(a_1, a_2, \dots, a_p)$$

Bunda: Y — ishlab chiqarish hajmi;

f — funksiya, bog'liqlik;

a_1 -ishchi kuchi, a_2 -ishlab chiqarish vositalari $\dots a_p$ — ishlab chiqarish xom ashyolari.

Makroiqtisodiy darajada ishlab chiqarish funksiyasini kuyidagicha ifodalash mumkin: $Y = f(N, LK)$

Y — mahsulot hajmi;

f — bog'liqlik;

N — mehnat;

L — er;

K — kapital.

Ishlab chiqarish funksiyasi omillarning muqobillari bilan almashtirish imkoniyatlari ifodalaydi.

Mahsulot birligi oshishi bilan unga ketadigan xarajat ham oshib boradi.

Mehnat unumdorligini oshirishdan maqsad xarajatlarni kamaytirish va foydani oshirishdir.

5. Ijtimoiy ishlab chiqarish va iqtisodiy ko'rsatkichlar

Inson farovonligi va jamiyat taraqqiyoti moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, ma'naviy va ijtimoiy ehtiyojlarning qondirilishi bilan bog'liq. Ijtimoiy ishlab chiqarish deb butun jamiyat miqyosida makroiqtisodiy darajadagi ishlab chiqarishga aytiladi. Jamiyatda yaratilayotgan barcha moddiy ne'matlar ishlab chiqarish jarayonining natijasidir. Biz ishlab chiqarish jarayonining ikki turga, ya'ni moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishga bo'linishini va bu jarayon oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish shaklida takrorlanishini aytib o'tgan edik. Endi ana shu bozor iqtisodiyoti sharoitida moddiy ishlab chiqarish jarayonini ikki bo'linmaga bo'linishini, ya'ni: ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishga va iste'mol buyumlarini ishlab chiqarishga bo'linishi sabablarini ko'rib chiqamiz. Ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish, asosan ishlab chiqarishga zarur bo'lgan (mehnat qurollari) ishlab chiqarish vositalarini etkazib beradi. Agar ishlab chiqarish vositalari yaratilmasa va ular etarli darajada bo'lmasa, zarur bo'lgan iste'mol buyumlarini ishlab chiqarish mumkin

bo'lmay qoladi. Ishlab chiqarish umuman ikki turga: moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishga bo'linadi.

Moddiy ishlab chiqarish jamiyat a'zolarini iste'mol buyumlariga, ishlab chiqarishni esa zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari, xom ashyolari bilan ta'minlaydi.

Nomoddiy ishlab chiqarish bu jamiyat a'zolari uchun zarur bo'lgan ko'rsatilayotgan turli xizmatlar: medisina, madaniyat, ta'lim, maishiy xizmat, ijtimoiy ta'minot, ilmiy xizmat, axborot, transport va boshqa xizmatlar yig'indisidan iboratdir. Ishlab chiqarishning qay darajada olib borilayotganligi va uning samaradorligi iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida aniqlanadi.

Iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida ma'lum bir korxona, tarmoq, jamiyat darajasida uning ishlab chiqarish faoliyatining iqtisodiy tahlili asosida rivojlanish darajasiga baho berish mumkin. Iqtisodiy ko'rsatkichlar bir — birlari bilan uzviy bog'liq bo'lishi iqtisodiy tizimlar ko'rsatkichini ifodalaydi.

Iqtisodiy ko'rsatkichlar ikki turga bo'linadi.

- makroiqtisodiy ko'rsatkichlar;
- mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar ma'lum bir tarmoq, iqtisodiy mintaq yoki davlat miqyosida erishilgan iqtisodiy natijalarni, iqtisodiy holatni ifodalaydi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga yalpi milliy mahsulot; yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy daromad, jami eksport, jami import, baholarning o'zgarish indeksi, aholining pul daromadlari, aholining pul xarajatlari, aholining o'rtacha oylik yoki yillik ish haqlari, aholining nominal, real ish haqlari va boshqalar kiradi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar yig'indisi asosida shakllanadi.

Mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar ma'lum korxona va tarmoqlar miqyosida iqtisodiy holatni ifodalaydi. Uning ko'rsatkichlari ijtimoiy mahsulot, ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot tannarxi, korxona daromadi, korxona sof daromadi, asosiy fondlar qiymati, aylanma fondlar qiymati, fondlar qaytimi, fondlar bilan qoplanish darajasi mehnat qaytimi, mehnat unumdorligi, mehnat xarajatlari fondlarining doiraviy harakati,

ish vaqti, mahsulot sifati va boshqa shunga o'xshash ko'rsatkichlardan iborat. Bu ko'rsatkichlarni makroiqtisodiy ko'rsatkichlaridan farqi har bir ko'rsatkich oldida umumlashtiruvchi «jami», «yalpi» «milliy» so'zlari ishlatilmasligidadir.

Ishlab chiqarish jarayonida korxonalarda asosiy fondlardan foydalanish samaradorligi korxona uchun katta iqtisodiy ahamiyatga ega va u quyidagicha aniqlanadi.

$$F_s = \frac{F}{AF_q} \cdot 100\%$$

Bunda: F_s — fond samaradorligi;

F — ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi;

AF_q — asosiy fondlar qiymati.

Korxona ishlab chiqarish samaradorligini mikroiktisodiy darajada ifodalovchi iqtisodiy yana bir ko'rsatkich mehnat unumdorligi ko'rsatkichi bo'lib, u quyidagicha aniqlanadi.

$$M_u = \frac{M}{M_{mx}} \cdot 100\%$$

Bunda: M_u — ishlab chiqarish unumdorligi;

M — yaratilgan mahsulot natural miqdorda yoki qiymatda;

M_{mx} — mehnat xarajatlari (soat yoki kunlarda).

Mikroiqtisodiy ko'rsatkichlardan biri mahsulotning material sig'imi, ya'ni (mahsulot ishlab chiqarishda sarf etilgan xom ashyo, yoqilg'i, energiya va boshqalar)ni, sarfning darajasini aniqlaydi.

$$M_s = \frac{M_x}{M} \cdot 100\%$$

Bunda: M_s — material sig'imi;

M_x — moddiy xarajatlar;

M — maxsulot.

Ishlab chiqarish samaradorligi tannarxga nisbatan quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$I_s = \frac{F}{T} \cdot 100\%$$

I_s — ishlab chiqarish samaradorligi;

F — foyda miqdori;

T — tannarx.

Ishlab chiqarish fondlariga nisbatan samaradorlik foydani asosiy va aylanma ishlab chiqarish fondlariga nisbatan quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$I_s = \frac{F}{A_{F1} + A_{F2}} \cdot 100\%$$

I_s — ishlab chiqarish samaradorligi;

F — foyda miqdori;

A_{F1} — asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati;

A_{F2} — aylanma ishlab chiqarish fondlari.

Keltirilgan formulalar iqtisodiy holatni mikro va makroiqtisodiyot darajasida aniqlashda qo'llaniladi.

6. Ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot va uning hajmini o'lchash. Zaruriy va qo'shimcha mahsulot

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning asosiylari yalpi milliy mahsulot ($YaMM$) va yalpi ichki mahsulot ($YaIM$) hisoblanadi. $YaMM$ milliy davlatning iqtisodiy qudratini ifodalaydigan ko'rsatkich hisoblanadi. $YaMM$ — bir yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarning hamda ishlatilgan resurslarning bozor bahosidagi umumiy qiymati hisoblanadi.

YaMMni «xarajatlar» va «daromadlar» oqimi bo'yicha ifodalash mumkin. Davlatning daromadlari xarajatlariga mos kelgandagina makroiqtisodiy muvozanat vujudga keladi.

Lekin ja'mi daromadlar darajasi ja'mi xarajatlar darajasiga nisbatan ko'p bo'lishi kerak. Chunki daromadlarning xarajatlarga nisbatan ortiqcha qismi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning asosiy manbai hisoblanadi.

YaMMni «daromadlar» ko'rinishida quyidagicha ifodalash mumkin:

$$YaMM = I + R + P + F + S_a + A$$

Bunda: I — ish haqi;

R — renta;

P — foiz;

F — foyda;

S_a — biznesdan olinadigan egri soliqlar;

A — amortizasiya.

YaMMni quyidagi xarajatlar bilan ham hisoblash mumkin: bu shaxsiy iste'mol uchun bo'lgan xarajatlar, korxonalar xarajatlari, davlat tomonidan tovar va xizmatlar xaridi xarajatlari, sof eksport xarajatlari, sof import xarajatlari chet el tovar va xizmatlari uchun bo'lgan xarajatlardir.

$$YaMM = Sh_x + I_x + D_x + K_x + S_{Ex} + S_{ix}$$

YaMM — yalpi milliy mahsulot;

Sh_x — shaxsiy iste'mol xarajatlari;

I_x — ishlab chiqarish xarajatlari;

D_x — davlat tomonidan tovarlar va xizmatlar xarajatlari;

K_x — korxonalar yalpi investisiyalari bilan bog'liq bo'lgan xarajatlari;

S_{Ex} — sof eksport xarajatlari.

S_{ix} — sof import xarajatlari.

YaIMga sof eksport kiradi. YaIM bilan YaMM o'rtasidagi farq uncha katta emas. YaMM makroiqtisodning agregatli ko'rsatkichi deyiladi. Chunki YaMM tarkibidan boshqa ko'rsatkichlar keltirib chiqariladi. Ular quyidagi ko'rinishga ega:

$$\text{YaMM} - A = \text{SMM}$$

Bunda: YaMM — yalpi milliy mahsulot;
 A — amortizasiya;
 SMM — sof milliy mahsulot;

SMM tarkibida amortizasiya ajratmalari hisobga olinmaydi. Amortizasiya ajratmalari asosiy ishlab chiqarish fondlarini ta'mirlash va yangilarini sotib olishga sarflanadi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan yana biri **milliy daromad** hisoblanadi. Yil davomida ishlab chiqarish resurslaridan foydalanilgan holda yangidan yaratilgan qiymatga milliy daromad deyiladi. Milliy daromad ish haqi, renta, foyda, foizlarning yig'indisidan tashkil topadi. Milliy daromad ham bir yil davomida yangidan yaratilgan xizmatlar va tovarlar yig'indisining bozor bahosidagi qiymatidir. Milliy daromad quyidagicha hisoblanadi.

$$\text{YaMM} - A - S_e = \text{MD} \text{ yoki } \text{SMM} - T = \text{MD}$$

Bunda: A — amortizasiya ajratmalari;
 S_e — biznesdan olinadigan egri soliq;
 MD — jamg'arish va iste'molga sarflar;
 SMM — sof milliy mahsulot;
 T — bir yil ichidagi moddiy xarajatlar.

Mamlakatning iqtisodiy holatini belgilaydigan makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan yana biri shaxsiy daromad hisoblanadi.

Milliy daromaddan ijtimoiy sug'urta, korporasiyalarning soliq va foydalari, qayta taqsimlanmagan foyda, hamda transfert to'lovlari chegirib tashlangandan so'ng qolgan qiymat shaxsiy daromadni tashkil etadi.

Mehnatkashlar shaxsiy daromaddan soliqlarni to'laganlaridan so'ng qolgan daromad ularning shaxsiy ehtiyojiga sarflanadi.

Bir yil ichida ishlab chiqarilgan mahsulot vaqt, mehnat sarflariga qarab zaruriy va qo'shimcha mahsulotga bo'linadi. Nima uchun ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulot ikki qismga bo'linadi. Uning asosiy sababi ish vaqti, ish kuni ikki qismga zaruriy va qo'shimcha ish kuniga bo'linadi. Ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarishga sarf etilgan mehnat ham zaruriy va qo'shimcha mehnatga bo'linadi. Zaruriy ish vaqtida ishlab chiqarilgan zaruriy mahsulotni ishchi sarf etgan zaruriy mehnati evaziga ish haqi ko'rinishida umumiy ekvivalent bo'lgan pul shaklida, yaratilgan ijtimoiy mahsulotdan o'z ulushini ish haqi tarzida oladi. Qo'shimcha ish vaqtida yaratilgan qo'shimcha mahsulot korxona foydasini tashkil etib, asosan, mehnat xodimlarini moddiy rag'batlantirishga, ishlab chiqarishni kengaytirishga va ehtiyotkorlik fondlarini tashkil etishga sarflanadi. Zaruriy va qo'shimcha mahsulotning ko'payishi ishlab chiqarilayotgan ijtimoiy mahsulot va uni ishlab chiqarish uchun sarf etilgan ishlab chiqarish xarajatlarining hajmiga bog'liq bo'ladi.

7. O'zbekistonda iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish.

Iqtisodiy resurslar yuqorida aytib o'tilganidek, kam va chegaralangandir. Demak ishlab chiqarishning ham chegarasi bor.

Davlatning iqtisodiy qudrati va uning texnikaviy taraqqiyoti iqtisodiy resurslarga va ulardan samarali foydalanishga bog'liq.

Iqtisodiy resurslarga: moliyaviy, moddiy, mehnat resurslari hamda tadbirkorlik faoliyati kiradi. Moddiy resurslar mamlakatda mavjud bo'lgan tabiiy resurslardan foydalanish va ularning samaradorligini oshirish, ayniqsa O'zbekiston Respublikasi jaxon iqtisodiga qo'shilgan davrda muhim ahamiyat kasb etadi.

Oxirgi 16 yil ichida katta konlar fondining kamayishi, qazilma boyliklarini qidirish, uni ishga tushirish, ayniqsa qayta ishlash

samaradorligini oshirish ustida ishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston faxrlansa arziydigan tabiiy resurslarga ega. Mamlakatimizda D.Mendeleev davriy sistemasida mavjud bo'lgan elementlarning deyarli hammasi bor.

Respublikamizda mustaqillik yillarida iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish yo'lida katta ishlar amalga oshirildi. Mustaqillikning birinchi bosqichida (1991-2000) yillar bozor iqtisodiyotiga o'tish davri bilan ifodalansa 2001-2007 yillarni o'z ichiga olgan ikkinchi bosqich davrida mamlakatimiz rivojlanishi qayta yangilash asosida iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish, «Isloxotlar-islohot uchun emas, avvalo inson uchun, uning manfaatlar uchun» degan ishora ostida amalga oshirildi.

Xozirgi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining so'ngi hal qiluvchi uchinchi bosqichi iqtisodiyotini makroiqtisodiy darajada barqaror rivojlantirishga qaratilgan.

Iqtisodiy isloxotlar milliy qadriyatlarga, urf-odat va an'analarimizga asoslangan holda amalga oshirilmoqda.

O'tgan davr ichida yoqilg'i-energetika va g'alla mustaqilligiga erishildi. Ilgari respublika iqtisodiyotini rivojlantirish uchun yiliga 6-7 million tonna neft va neft maxsulotlari tashqaridan olib kelingan edi. Ishlab chiqarilayotgan neft maxsulotlari 1990 yilga nisbatan 3 barobarga ko'paydi. Bu uni eksport xajmini ham o'sishini ta'minladi. Aholini engil mashinalarga bo'lgan extiyojlarini ta'minlash 6 barobarga o'sdi. Paxta xom ashyosining asosiy qismi tashqariga chiqarilib, uning faqat 7.0 foizi respublikada qayta ishlanar edi. Amalga oshirilayotgan islohotlar iqtisodiy o'sishning asosiy ko'rsatkichi bo'lgan yalpi ichki mahsulot 1990 yilga nisbatan 1,3 barobarga ko'paygan.

Iqtisodiy rivojlanish asosan ishlab chiqarish korxonalarini ta'komillashtirish, chuqur iqtisodiy islohotlarni olib borish, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish va eksportga chiqarish, kichik biznesni rivojlantirish evaziga amalga oshirilmoqda.

Mustaqillik davrida yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoatning ulushi 11 foizdan 25 foizga, xizmat ko'rsatish soxalarining ulushi 18 foizdan 42,0 foizga ko'paygan. Respublikada mavjud iqtisodiy

resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida avtomobilsozlik, gaz-kimyoy, elektr texnikasi, to'qimachilik, oziq – ovqat, farmasevtika, axborot va telekommunikasiya tarmoqlarida modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlashni ta'minlash, yuksak texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishni tashkil etish uchun 100 milliard dollardan ortiq investisiya jalb qilindi. Uning 25 milliard dollardagi qismi xorijiy investorlar investisiyalariga to'g'ri keladi. Iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishni rag'batlantirish maqsadida 2000-2007 yillar ichida daromad solig'i 38 foizdan 10 foizga, yagona ijtimoiy to'lov 40 foizdan 24 foizga, kichik biznes sub'ektlari va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar uchun yagona soliq miqdori 10 foizga kamaytirildi. Jismoniy shaxslar daromadlaridan olinadigan umumiy soliq yuki 7 yil ichida 40 foizdan 27 foizga kamaytirildi. Respublikada yalpi ichki mahsulotning 76 foizi, sanoat mahsulotining 80 foizi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va chakana savdo aylanmasi to'liq iqtisodiyotning nodavlat sektorida yaratilmoqda. Korxonalarning 20 foizi xususiy va korporativ mulk shakli tashkil etib, ularda mehnatga yaroqliklarning 77 foizi ish joy bilan ta'minlanganlar. 2006 yilda ishsizlar darajasi 5,3 foizni tashkil etgan. Kichik biznes va xususiy ishlab chiqarish yalpi ichki mahsulot tarkibidagi ulushi 45 foizdan ortdi. Ular ishlab chiqarish jarayonining asosiy etakchi kuchiga aylanib bormoqda.

So'nggi yillarda Navoiy-Nukus orasida umumiy uzunligi 633 kilometrli, Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'l magistrallari qurildi. Qamchiq davoni orqali tezkor avtomobil yo'li ishga tushurildi.

Aholining ayniqsa qishloq aholisining turmush sharoitlarini yaxshilash maqsadida shu davr ichida 36 ming kilometrlik suv quvurlari, 72 ming kilometrlik gaz quvurlari ishga tushurildi. Aholini 84 foizi ichimlik suvlari bilan 82 foizi tabiiy gaz bilan ta'minlandi. Qishloq joylarida yashaydigan aholining 77 foizi ichimlik suv bilan, 72 foizi tabiiy gaz bilan ta'minlandi.

O'zbekiston katta miqdorda yoqilg'i energetika resurslariga ega. O'zbekiston Respublikasining yana bir o'ziga xos xususiyatlaridan biri erning unumdorlik darajasi yuqori ekanligidir.

«Bu o'z navbatida, boy tabiiy zahiralarimiz, mineral xom ashyo, mehnat resurslarimizdan, intellektual hamda ilmiy texnikaviy salohiyatlarimizdan to'liq va samarali foydalanishni. taqozo etadi»¹¹,

Resurslardan samarali foydalanish kam xarajat qilib ko'p mahsulot olish bilangina ifodalanmaydi. Resurslardan samarali foydalanishga: chiqitsiz texnologiyani joriy qilish, himoya inshootlarining yaratilishi (qishloq xo'jaligida) chiqitlarni yig'ish, qayta ishlash kabilar kiradi.

Hisob-kitoblarga qaraganda ikkilamchi alyuminiy qayta quyilganda, birlamchi hosil qilinganga nisbatan 95% kam energiya sarflangan. Temirlarga qayta ishlov berish natijasida olingan tayyor maxsulotlarga 75% kam energiya sarflangan. Qog'ozga qayta ishlov berish natijasida har bir tonnasiga 250 kilovatt-soat energiya kam sarflangan. Demak, resurslardan samarali foydalanish natijasida kishilarning moddiy ehtiyojlari bilan ma'naviy ehtiyojlari ham qondiriladi. Ya'ni — kishilar nafaqat eyish, ichish, kiyinishga balki ozoda yashashga, sof havodan nafas olishga, jamiyatda o'zlarini qulay va erkin tutishga ham ehtiyoj sezadilar. Demak, kishilarning bunday ehtiyojlari samaradorlik va uning ko'rsatkichlari yuqori bo'lgandagina normal holda qondiriladi.

Asosiy atama va tushunchalar

Ishlab chiqarish kuchlari, ish kuchi, mehnat qurollari, ehtiyojlar, manfaatlar, absolyut, haqiqiy ehtiyojlar, moddiy va nomoddiy ehtiyojlar, birinchi va ikkinchi darajali ehtiyojlar, shaxsiy, umumxalq va jamoa ehtiyojlari, mehnatga bo'lgan ehtiyojlar.

¹¹ Karimov I. A. Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining birinchi sessiyasidan ma'ruza. 2000 yil, 22 yanvar. «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz». Toshkent, O'zbekiston, 2000 yil, 18 bet.

3-mavzu. MULKCHILIK VA XO'JALIK YURITISH SHAKLLARI

1. Mulk munosabatlarining mohiyati

Iqtisodiyot nazariyasida ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilikning turlari va shakllari tasniflanadi. Uning ikkita asosiy turi mavjud bo'lib, unga xususiy va ijtimoiy turlar kiradi. Bularning doirasida mulkchilikning bir-birlaridan farq qiluvchi turli-tuman shakllari mavjud bo'ladi. Huquqiy ma'noda yondashganda, mulkchilik o'zida mulkka egalik munosabatlarini ifodalaydi.

Har qanday jamiyat o'ziga mos bo'lgan iqtisodiy tizimga mos keladi. Iqtisodiy tizimni xususiyati mulkka va ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan egalik shakllariga va xo'jalik faoliyatlari bo'yicha qabul qilinadigan qarorlarni amalga oshirish mexanizmlariga bog'liq. Ikkala shartlar iqtisodiy mexanizm xususiyatlarini ifodalaydi. Mulkchilik munosabatlari jamiyatni rivojlantirishining iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ideologik tomonlarini qamrab oladi.

Mulkchilik munosabati jamiyatning asosiy negizi bo'lib, har bir mamlakat o'z hududida mulkchilik to'g'risidagi huquqiy qonunlar majmuini ishlab chiqarishga asosiy e'tiborini qaratadi. Mulkchilik ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqaruvchilar o'rtasida o'zaro iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi. U ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarilgan mahsulotning taqsimotini, ayirboshlash darajasini, hamda iste'mol qilish shakllarini belgilaydi. Ijtimoiy mulkchilik egalik shakllariga qarab jamiyat qay tartibda va kimning manfaati uchun xizmat qilishini aniqlash mumkin. Mulkchilik munosabatlari jamiyatning asosiy negizidir.

Shuning uchun ham har bir davlat mulkchilik to'g'risida yuridik huquqqa ega bo'lgan konunlar ishlab chiqadi va bu qonunlarga shu davlatning fuqarolari bo'ysunadilar. Shunga muvofiq har bir shaxs qonun orqali o'ziga tegishli bo'lgan mulkkagina egalik qilish, undan foydalanish va taqsimlash huquqini oladi.

Iqtisodiy jihatdan yondashganda mulkchilik munosabatlari ishlab chiqarishda mavjud bo'lgan kishilar o'rtasidagi murakkab xo'jalik munosabatlarini aks ettiradi. Mulkchilik munosabatlari moddiy ne'matlarni o'zlashtirish, ulardan xo'jalik yuritishda foydalanish va ularni sotish kabi sohalarni ham qamrab oladi.

2. Mulk munosabatlarining yuridik va iqtisodiy mazmuni

Mulkchilik yuridik ma'noda mulkka egalik munosabatini ifoda etadi. Shuning uchun, moddiy boylikni turli sub'ektlar, ya'ni alohida kishilar, ijtimoiy guruhlar va davlat o'rtasida qanday taqsimlash, o'zlashtirishning huquqiy me'yorlari aniqlanadi va belgilab qo'yiladi. Shunga muvofiq mulk egasi qonunda belgilangan buyumga tegishli bo'lgan mulkka egalik qilish, foydalanish va taqsimlash vakolatini, huquqini oladi. Davlat mavjud mulkchilik munosabatlarini mustahkamlaydi va himoya qiladi.

Mulkchilik iqtisodiy ma'noda ishlab chiqarishda mavjud bo'lgan kishilar o'rtasidagi murakkab xo'jalik munosabatlarini ifoda etadi. Har qanday moddiy ne'mat ishlab chiqarish kishilarning o'z manfaatlari uchun tabiat buyumlarini va energiyani o'zlashtirishdan iboratdir.

Lekin ijtimoiy munosabatlarda tabiat va insonlar tomonidan yaratilgan boylik kimga tegishligiga ko'ra belgilangan miqdordan ortig'ini o'zlashtirish mumkin emas. Shuning uchun mulkchilik munosabati moddiy ne'matlarni o'zlashtirish, ulardan xo'jalikda foydalanish va iqtisodiy jihatdan realizasiya qilish sohalarni qamrab olgan. Buni kengroq ko'rib chiqadigan bo'lsak, o'zlashtirish buyumlarga o'zinikidek munosabatda bo'lishlikni belgilovchi kishilar o'rtasidagi iqtisodiy ishlab chiqarish vositasi egasi ayrim hollarda yaratuvchilik faoliyati bilan shug'ullanmaydi. Bunda mulkdor va tadbirkor o'rtasida mulkdan xo'jalikda foydalanish munosabatlari yuzaga keladi. Mulk egasiga daromad keltirgandagina iqtisodiy realizasiya qilinadi. Bunda daromad ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishdan olingan

yaratilgan qiymatning hammasi yoki bir qismdan iborat bo'lib, foyda, soliqlik yoki to'lovlar shaklida ifodalanadi. Masalan, ijaraga berilganda, ijara haqi belgilanadi. Ijara haqi deb, ijaraga olib, foydalanish natijasida olgan daromadining bir qismini ijara haqi sifatida mulkdorga to'langan haqqa aytiladi. Kontrakt tuzilayotganda, avvaldan, vaqtinchalik mulkdorga to'lashi kerak bo'lgan to'lov yoki olinadigan ulush belgilab qo'yiladi. Ijarachi ishlab chiqarish jarayonida ijaraga olingan ishlab chiqarish vositalari va texnologiyalardan foydalaniladi. Yirik ishlab chiqarish korporatsiya, aksionerlar jamiyatida va shunga o'xshash yirik korxonalarda ishlab chiqarish jarayonini odatda ishga yollangan menejerlar tomonidan boshqariladi, garcha ular mulk egasi yoki mulkni ijaraga olgan sub'ekt bo'lmasa ham. Bu holatda mulk egasi xo'jalik sub'ekt vazifasini bajarmaydi. Chunki u xo'jalikni ijaraga topshirgan. Kichik biznes sohalarida sub'ektlar ishlab chiqarish jarayonini o'zlari tashkil etgan holda, uning iqtisodiy natijalarini taqsimlashni ham o'zlari amalga oshiriladi.

Shunday qilib ijaraga berilgan mulk egasi bo'lib ikki sub'ekt, ya'ni mulk egasi va undan vaqtincha foydalanuvchi hisoblanadi. Mulkchilik munosabati butun xo'jalik jarayonining faoliyatini, ya'ni ishlab chiqarish, taqsimot, almashinuv va iste'mol sohalarini qamrab oladi.

3. Mulk turlari va xo'jalik yuritish shakllari

Mulk so'zining mohiyatini tahlil etishga yana murojaat qiladigan bo'lsak, shuni alohida ta'kidlash lozimki uning ob'ekti o'zining shakllanishiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. Inson tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar.
2. Jamiyatda mavjud bo'lgan moddiy boyliklar (er osti boyliklari va h.k.) va ma'naviy boyliklar (shaxsning o'zidan oldingi avlodlaridan meros tariqasida qoldirilgan ilmlar, malakalar va tajribalar, ko'nikmalarga) bo'linadi.

Iqtisodiyot nazariyasi tarixida mulkchilikning 3 turi ya'ni shaxsiy, xususiy va davlat mulki mavjud deb kelingan va ular

tavsiflab berilgan. Mulkchilikning mazkur 3 ta turi iqtisodiy adabiyotlarda keng tushuntirilgan va izohlab berilgan. Shunga qaramay, mulkchilik munosabatlari yuzasidan tahlillarning tez-tez o'zgarib va yangi mulkchilik shakllarining vujudga kelib turgani bois, ularning mazmun-mohiyati ham o'zgarib bormoqda. Xususan, hozirgi vaqtda iqtisodiy adabiyotlarda mulkchilikning quyidagi turlari mavjud deb qaralmoqda. Umumiy mulk, aralash mulk, xususiy, shaxsiy mulk, davlat mulki, jamoa mulki, shirkat mulki, mahalla mulki, meros mulk va hokazolar. Ba'zi bir iqtisodiy adabiyotlarda davlat mulki, jamoa mulki, shirkat mulki, meros mulk va hokazolarni umumiy mulkning tarkibiy qismlari sifatida tahlil qilsalar, xorijiy mamlakatlarning iqtisodiy adabiyotlarida ularni alohida mulk turi sifatida tasvirlaydilar.

Mulkchilik munosabatlari butun iqtisodiy tizimning mohiyatini ochib beradi, o'zaro manfaatlari va iste'mol munosabatlarini bir yo'nalishda umumlashtirgan holda namoyon qiladi. Uning ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlarini belgilab beradi. Mulkchilikning nazariy va amaliy muammolari echimini topish jamiyat taraqqiyotining mohiyatini tushunish va idrok etish, yo'nalishlarini aniqlash uchun katta ahamiyatga ega bo'ladi. Qaysi mulk shakliga asoslangan holda xo'jalik faoliyatlarini olib boruvchi sub'ektlar ma'lum darajada iqtisodiy manfaatdorlikka intiladilar. Iqtisodiy manfaatdorlik ishlab chiqarish sub'ektlarini xo'jalik faoliyatlarini olib borishga da'vat etadi. Uning iqtisodiy natijalari mulk shakllariga asoslangan holda iqtisodiy manfaatdorlikni e'tiborga olgan holda ishlab chiqarilgan mahsulot va foydani taqsimotini ta'minlaydi.

Iqtisodiyotning turli sohalari va tarmoqlarida ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarishning umumlashuv darajasi turlicha bo'ladi. Mehnat unumdorligi, texnikaviy jihozlanganlik, ishlab chiqarish kuchlarining malaka darajasidagi farqlar, turli xo'jalik yurituvchi sub'ektlar orasida, butun jamiyatdagi mulkchilik munosabatlarini muqobillashtirishni zarurligini ko'rsatadi.

1 yanvar 2007 yilda davlat tomonidan ro'yxatga olingan barcha huquqiy tashkilot va korxonalar 423,4 mingni tashkil etib,

shulardan 382,9 mingga yoki 90,5 foizi faoliyat olib borgan. Ro'yxatdan o'tgan korxona va tashkilotlarning (59,7 foizi) qishloq xo'jaligida, (14,9 foizi) savdo va umumiy ovqatlanish tarmog'iga (6,9 foizi) sanoatga va (4,3 foizi) qurilish tarmog'iga to'g'ri kelgan. Ro'yxatdan o'tgan korxonalarning 94,3 foizi nodavlat mulkchiligiga asoslangan korxonalar tashkil etgan. Shulardan 55,9 foizi fermerlar va dehqon xo'jaliklari, 22,5 foizi xususiy korxonalar, 0,9 foizi xorijiy kapital qatnashuvi bilan tashkil topgan korxonalar 8,2 foizi ma'suliyati cheklangan korxonalar va 0,5 foizi aksionerlar jamiyatlari tashkil etgan.¹²

Xususiy mulk ayrim kishilarning ishlab chiqarish vositalariga va ishlab chiqarish natijalariga egaligini aks ettiradi. Uning ikki turi mavjud bo'ladi: alohida xususiy mulk va guruhiy mulk. Birinchi holda mulkka yakka kishi egalik qiladi. Ikkinchi holda esa xususiy mulk egalari guruh tarzida faoliyat yuritadilar, daromad yakka shaxs yoki guruh tomonidan o'zlashtiriladi. Xususiy mulk turli yo'llar bilan ishlab chiqarish vositalarini sotib olish orqali mustaqil xo'jalikni barpo etish davlat korxona yoki do'konini sotib olish orqali xususiy korxonalar tashkil etish asosida vujudga keladi. O'zbekiston Respublikasining «Mulkchilik to'g'risida»gi qonunida mamlakatimizda quyidagi: fuqarolarning shaxsiy va xususiy mulklari, kollektiv (shirkat) mulki, oila va mahalla mulki, kooperativ mulk, ijaraga olingan korxona mulki, aksiyadorlar jamiyati, davlat korxonasi, jamoa tashkilotlari, diniy uyushmalar, birlashma mulklari, turli xo'jaliklar va yuridik shaxs hisoblangan boshqa jamoalar mulki, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulklaridan iborat bo'lgan davlat mulki kabi mulk shakllari bo'lishi ko'rsatib o'tilgan.

Umumiy mulk jamoa tarzida uyushgan barcha shaxslarning asosiy ishlab chiqarish vositalariga va ishlab chiqarish natijalariga teng munosabatda bo'lishini birgalikda egalik qilishini bildiradi. Umumiy mulkning davlat mulki, jamoa mulki, shirkat mulki, mahalla mulki kabi turlari mavjud.

¹² Sosialno-ekonomicheskoe polojenie Respubliki Uzbekistan za 2006. Tashkent 2007, 8-9 s.

Aralash mulk. U davlat mulki, jamoa mulki, mahalla mulki kabilarning birlashuvi, umumlashib ketishini o'zida ifoda etadi, ko'p hollarda qo'shma korxonalar, ajnabiy tashkilotlar va fuqarolar yo xorijiy davlatning, xorijiy yuridik shaxslarning ulushi hisobidan tashkil etilgan mulk sifatida mavjud bo'ladi. O'zbekiston Respublikasida mulkning barcha shakllari tengdir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilikning birdan-bir shakliga imtiyoz berilmaydi. Bozor munosabatlarining faolligi bozor munosabatlari qaror topishining birlamchi asosi hisoblanadi.

Davlat mulki – bu davlat ixtiyoridagi turli ko'rinishdagi mulk bo'lib, unga davlat tomonidan to'liq egalik qilinadi va foydalaniladi. Davlat mulki asosan ikki usul bilan shakllanadi. Birinchi xususiy mulklarni milliylashtirish yo'li bilan, ikkinchi usul davlat mablag'lari hisobiga shakllanadi. Davlat mulkini er osti, er usti tabiiy boyliklari, yirik–yirik davlat miqyosida iqtisodiy va strategik ahamiyatga ega bo'lgan ishlab chiqarish korxonalari, mashina – transport tizimlari, temir yo'llar, ma'muriy, ommaviy ijtimoiy – madaniy binolar, tibbiy kasalxonalar, ijtimoiy – muassasalar binolari va boshqalar tashkil etadi.

Jamoa mulki. Mulkchilik to'g'risida qabul qilingan qonun va me'yoriy hujjatlarda ishlab chiqarish vositalariga jamoaviy tarzda egalik qilishning asosiy belgisi ishlab chiqarish vositalarini guruh tomonidan tasarruf etilishidan iboratdir. Jamoa mulki ham mulkning bir ko'rinishidir. Sobiq Ittifoq mamlakatlari va ulardagi mavjud ma'muriy buyruqbozlik tizimi davrida jamoa mulki shakli birgina kolxozlar ko'rinishida mavjud bo'lgan, ammo davlatning aralashuvi kolxozlarni o'z-o'zini boshqarish huquqining ta'minlanmaganligi sababli, u keng rivojlana olmadi. Hozirgi paytda mamlakatimizda xuddi rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlardagidek, turli ko'rinishdagi jamoa mulklari mavjud.

Shirkat mulki ishlab chiqarish yoki boshqa bir iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun o'zlarining mablag'lari va mehnatlarini birlashtirgan shaxslar, ya'ni jamoa a'zolarining umumiy

mulkidir. Shirkat mulki – o'zining ustav fondiga, manziliga, yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan uyushmaning ishlab chiqarish faoliyatini yuritishi uchun zarur hisoblangan mulk sifatida namoyon bo'ladi.

Shirkat o'zining nizomida ta'sis shartnomasida qayd etilgan maqsadlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari, uskunalari, asbob-anjomlarga ega bo'ladi. Bular shirkat mulki hisoblanadi. Shirkat mulkida kimning qancha ulushi bo'lishi, olingan foydaning qay tarzda taqsimlanishi, mulkning qanday boshqarilishi yoki kimlarga ijaraga berilishi ta'sis shartnomasida aks etadi. Hozirgi paytda faoliyat turiga ko'ra shirkat mulkining 3 turi ko'proq qo'llanilmoqda — ishlab chiqarish, matlubot va qishloq xo'jaligi jamoa shirkatlari, ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish (matlubot) shirkatlari bir-biridan farq qilib, o'zlarining alohida xususiyatlariga egadirlar.

Kooperativ mulk — ishlab chiqarish yoki boshqa biron faoliyatni amalga oshirish uchun o'zlarining mablag'larini birlashtirgan korxonalarning umumlashgan mulkidir. Kooperativ mulk o'zlarining xo'jalik maqsadlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari va boshqa mulklardan iborat. O'zbekiston Respublikasida mulkning hamma shakllari teng huquqlidir.

▼ **Fermer mulki** fermer ishlab chiqarish xo'jaligini tashkil etish bilan shakllanadi. Qishloq xo'jaligida 1 yanvar 2007 yil ma'lumotiga ko'ra 189,2 ming fermer xo'jaliklari faoliyat ko'rsatgan. Bu ko'rsatkich o'tgan 2005 yilga nisbatan 63,6 mingga ko'pdir. Fermer xo'jaliklarida 1381,1 ming kishi mehnat qilgan, shulardan 382,5 mingga yollanma ishchilar bo'lgan.¹³ Bu mulk shakli respublika iqtisodiy taraqqiyotining bozor iqtisodiyotiga o'tkazilishi bilan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish yo'nalishlari asosida tashkil topdi. 2007 yil ma'lumotlariga ko'ra fermer xo'jaliklariga birlashtirilgan jami ekin maydoni 1953,2 ming

¹³ Sosialno-ekonomicheskoe polojenie Respubliki Uzbekistan za 2006. Tashkent, 2007. 45 s.

gektarni tashkil etgan. Bu o'tgan 2005 yilga nisbatan 1177,9 ming gektarga ko'pdir.

✓ **Dehqon mulki** – dehqon xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq bo'lib, 2007 yilda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotning 62,7 foizi dehqon xo'jaliklariga to'g'ri kelgan. 2007 yilda dehqon xo'jaliklari dukkakli mahsulotlarning 16,7 foizini, kartoshkani 84,5 foizini, poliz mahsulotlarini 48,8 foizini, sabzavot mahsulotlarini 65,9 foizini, mevalarni 52,2 foizini va uzumning 43,6 foizini ishlab chiqarganlar.

2006 yildan boshlab qishloq joylarida bozor iqtisodiyoti tamoyillariga asoslangan holda yangi mehnat kooperasiya shakllari tashkil topmoqda. Jumladan, fermer xo'jaliklari tomonidan mevasabzavot mahsulotlari hamda uzum etishtirishga va uni qayta ishlashga ixtisoslashgan 200 ta agrofimlar tashkil topdi. Bu yangicha xo'jalik munosabatlari tizimini shakllanayotganligini ko'rsatmoqda.

4. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususilashtirish muammolari

Iqtisodiy islohotlarning bugungi bosqichida eng muhim va dolzarb vazifa mulkiy munosabatlarni tubdan o'zgartirmoqdir. Uning tub mohiyati mulkni haqiqiy egalari qo'liga berish, tadbirkorlik uchun keng yo'l ochib berish va mulkdorda yangi mulk egasi xissiyotini tarbiyalashdan iboratdir.

Xususilashtirish sohasida mulkdorga duch kelayotgan muammolarni echish, unga keng yo'l ochib berish, ko'plab mulk egalarini huquqiy tarbiyalash maqsadga muvofiqdir. Birinchi navbatda, tadbirkorlikning qonuniy bazasini mustahkamlash va uning davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishini ta'minlash kerak.

Xususilashtirishning o'zidan ham, uning ishlab chiqarishni rag'batlantirish, mehnat mahsuloti sifatini yaxshilash va ko'paytirishdan manfaatdorligini oshirish, aholi ehtiyojini qon-

dirishda raqobat muhitini vujudga keltirish, yakka hokimlikni yo'q qilish va shu orqali erkin iqtisodning paydo bo'lishiga imkon yaratish muhim va qimmatliroqdir. Xususiylashtirish bilan mulkni davlat tasarrufidan chiqarish sinonim tushunchalar hisoblanadi, lekin ularning mohiyati har xil.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish deganda, davlatning mulkka egalik qilishini yo'qotish tushunilsa, xususiylashtirish deganda, mulkni turli-tuman mulk egalariiga topshirish, sotish, tekinga berish tushuniladi.

«Hozirgi davrda xususiylashtirish va mulkni davlat tasarrufidan chiqarish jarayoniga iqtisodiyotning negizini belgilaydigan tarmoqlarga qarashli kichik va yirik korxonalar ham jalb qilindi. Xususiylashtirish va mulkni davlat tasarrufidan chiqarishdan 1999 yili tushgan mablag' 9 milliard 100 million so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2005 yilda 80,5 mlrd so'mni tashkil etdi. 2006 yilda 673 korxona va ob'ektlar davlat tasarrufidan chiqarildi. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish natijasida 70,5 mlrd so'm olindi.¹⁴

2007 yilda esa 631 ta korxonalar davlat tassarrufida chiqarilishi asosida davlat byudjetiga 111,1 mlrd. so'm tushirildi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiy mulkdan tashqari davlat mulki hamda boshqa nodavlat mulk shakllarini vujudga keltirishdir. U davlat korxonalarini xissadorlik jamiyatiga aylantirish; davlat korxonasini sotib, jamoa mulkiga aylantirish; mulkni qiymatiga qarab chiqarilgan cheklar bo'yicha fuqarolarga bepul berish, ayrim davlat korxonalarining chet el firma va fuqarolariga sotish yoki qarz hisobiga berish va shu kabi tadbirlarni o'z ichiga oladi. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish sharoitiga qarab pulli, yoki imtiyozli tarzda o'tkaziladi. O'z shakli va usulidan qat'iy nazar bu tadbir xilma-xil mulkchilikning vujudga keltirishni ta'minlaydi.

¹⁴ Sosialno-ekonomicheskoe polojenie Respubliki Uzbekistan za 2006 god. Tashkent 2007, 13-14 s.

Xususiylashtirish – bu davlat mulkiga egalik qilish xuquqini davlatdan xususiylashtirish shaxslarga o'tirishidir. Uning 3 modeli mavjud:

Xususiylashtirishning 1-modeli mulkni barcha aholiga bepul tarzda barobar taqsimlanishi. Bunday ommaviy xususiylashtirishdan maqsad qisqa muddat ichida cheklarni bozorining joriy etish xisobiga mulkdorlarning keng ko'lamini tashkil etish bo'lib, uni xususiylashtirishning chekli (vaucherli) modeli deyiladi. U Rossiyada qo'llanilgan.

2-model korxona mulkini uning jamoasiga bepul tarzda o'tkazish bo'lib, uning e'tiborli tomoni shundaki, korxona mehnat qiluvchi jamoa ixtiyorida bo'ladi, bu esa mehnat jamoasi va korxonaning ishlab chiqarish yo'nalishini saqlab qolishga sabab bo'ladi.

3-model – mulkni qisman yoki to'liq tarzda sotib olish. Buning afzallik tomoni uning mulkdorda xaqiqiy xo'jayinlik hissi, ma'suliyati kuchayib, boqimandalik kayfiyati yo'qoladi, davlat byudjetiga ham mulkdorga ham foyda beradi. Bu model davlat mulkining aholining ijtimoiy ximoyalalanadigan qismiga bepul yoki imtiyozli tarzda o'tkazishni istisno etmaydi. Bu model O'zbekistondagi xususiylashtirish dasturining asosini tashkil etadi. Bunda xususiylashtirish jarayoni uch bosqichda amalga oshadi.

Birinchi bosqich – 1992-1993 yillarda amalga oshirildi. Bu vaqtda deyarli barcha uy-joylar xususiylashtirilib, qishloq xo'jaligidagi har bir xonadonga er ajratildi. Savdo, maishiy xizmat, mahalliy sanoatdagi kichik va o'rta korxonalar sotildi va hissadorlarga bo'lib berildi.

Ikkinchi bosqich - 1994-1995 yillarga to'g'ri keladi. Bu davrda minglab yirik va o'rta korxonalar aksionerlarning mulkiga aylantirildi. Bu davrda kichik biznesni soni 70000 ga etdi.

Uchinchi bosqich – 1996 yildan boshlangan. Bu bosqich yakunlovchi xususiyatga ega bo'lib, bu davrda xususiylashtirilmagan ob'ektlar ro'yxatiga kirmagan barcha ob'ektlar va korxonalar davlat tasarrufidan chiqariladi.

Biz shu narsani aniq, ravshan anglab olishimiz kerakki, xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish iqtisodiy islohot natijasi bo'lmay, uning yo'nalishlaridan biri, uni amalga oshirishning eng muhim yo'llaridandir. Mulkchilik shakllari turlicha bo'lgan korxonalar o'rtasidagi raqobatchilik kurashi ularni ishlab chiqarishning, boshqarishning ichki tashkiliy tizimlarini takomillashtirishga, texnika bilan qayta qurollantirishga fan va texnika sohasidagi yangi yutuqlarni qo'llashga moyil bo'lishiga, kam sarf-xarajat qilgan holda yanada yuqori sifatli va eng arzon narxda mahsulot ishlab chiqarishga undaydi. Pirovard natijada bu iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning qudratli vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Mulk turlariga qarab, ayrim davlatlar iqtisodiy resurslardan qanday foydalanishni o'zlarining imkoniyatlaridan kelib chiqib hal qilish jamiyat iqtisodiy tizimining xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Iqtisodiy tizim — jamiyat oldida turuvchi iqtisodiy muammolarni hal etish usullari, mexanizmlari va vositalari yig'indisidir. Insoniyat jamiyati vujudga kelganidan boshlab iqtisodiy tizimning to'rt xili vujudga kelgan va shu kunda ham amal qilib kelmoqda. Iqtisodiy tizimning eng oddiy turi **an'anaviy iqtisodiy tizim** hisoblanadi. Bunday tizim sust rivojlangan ko'pgina mamlakatlarda mavjud. Bunday jamiyatlarda ishlab chiqariladigan mahsulotlar va xizmatlar odatda o'nlarча va yuzlarча yillar mobaynida o'zgarmay qoladi. Xullas an'anaviy iqtisodiyotda ishlab chiqarish g'oyat sekin o'zgaradigan urf-odatlar bilan belgilanadi.

An'anaviy ishlab chiqarish oddiy takror ishlab chiqarishga mos tushadi.

Iqtisodiy tizimlardan yana biri **ma'muriy buyruqbozlik tizimi** bo'lib, unga sobiq ittifoqdagi, hamda socialistik tizimda bo'lgan davlatlarni kiritish mumkin. Ammo socialistik tizim hisoblansada, uning iqtisodiyoti aralash iqtisod hisoblanadi.

Ma'muriy buyruqbozlik tizimining asosiy xususiyatlari mulkning umumiy ekanligi va ishlab chiqarish natijasida bo'lgan moddiy ne'matlarning markazdan turib taqsimlanishi, xo'jalik bo'g'inlarida iqtisodiy mustaqillikning mavjud emasligidir.

Aralash iqtisodiy tizimda davlatning iqtisodga aralashuvini inkor etmaydi. Bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda aksariyat iqtisodiy echimlarni bozor belgisida, ularda davlatning roli tobora oshib bormoqda.

Bozor bilan davlat ishtirokining qo'shiluvi asosida shakllangan iqtisodiy tizimni aralash iqtisodiyot deb atash imkonini beradi.

Bozor iqtisodiyoti tizimida mulkning ko'p qismiga mayda mulk egalari egalik qiladi.

Mulk shakli rivojlangan sari sof bozor iqtisodiyotidan aralash iqtisodiy tizimga o'tiladi. Hozirgi davrdagi bozor iqtisodiyoti tizimi har xil modellarning ko'rinishini o'zida ifodalaydi. Bu modellar har bir davlat iqtisodiyotining xususiyatlarini ifodalaydi.

Shuning uchun ham bu modellar davlatlarning nomlari bilan ataladi: Janubiy Koreya, Germaniya, Turkiya, Amerika, Yaponiya, Shveysariya, O'zbek modeli va hokazolar.

Turkiya modeli iqtisodiyotning rivojlanishida mayda va o'rta biznesning rivojlanishiga, Amerikada erkin tadbirkorlik va mehnat unumdorligiga, Yaponiyada ommaviy oliy ma'lumotni oshirishga, O'zbek modelida aholini ijtimoiy himoyalashga urg'u berilishi va o'ziga xos bo'lgan bir qator xususiyatlar bilan farqlanadi.

Keyingi ikki yil ichida davlat ro'yxatidan o'tgan huquq'iy sub'ektlarning mulkchilik shakllari (jadval) foizlarda keltirilgan.¹⁵

1-Jadval

Ko'rsatkichlar	2006	2007
Davlat mulki	7,0	5,7
Xususiy korxonalar	26,3	22,5
Fermer va dehqon xo'jaligi	49,4	55,9
Aksionerlik jamiyati	1,0	0,9
Xorijiy investisiyali korxonalar	15,7	14,5
Boshqalar	0,6	0,5

O'zbekiston Respublikasi bozor iqtisodiyoti munosabatlarining shakllanishi mulkchilik shakllari bilan uzviy bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Mulkchilik masalasini hal qilish bozorni vujudga keltirishga qaratilgan butun tadbirlar tizimining tamal toshi bo'lib xizmat qiladi», degan edi.¹⁶

Respublikada davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish davlat belgilangan dastur asosida amalga oshirilmoqda.

Davlat dasturi asosida davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish respublikada pulli va pulsiz xususiylashtiriladigan mulkda fuqarolar o'z ulushlarini olishlarini ta'minlash, shu jarayonning borishida fuqarolar huquqlarining tengligini ta'minlash, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish tadbirlarini amalga oshirish ustidan davlat va jamoat nazorati asosida, monopoliyaga qarshi qonunlar talablari asosida amalga oshirilmoqda.

¹⁵ Sosialno-ekonomicheskoe polojenie Respubliki Uzbekistan za 2006 god. Tashkent 2007, 9 s.

¹⁶ Karimov I. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. -T.: O'zbekiston, 1995. 43b.

Asosiy atama va tushunchalar

Mulk, mulk sub'ektlari va ob'ektlari, mulkiy munosabatlar, xuquqiy va iqtisodiy munosabatlar, mulk turlari, davlat mulki, jamoa mulki, xususiy mulk, shaxsiy mulk, aralash mulk, iqtisodiy tizim, ma'muriy buyruqbozlik tizimi, bozor iqtisodiyoti tizimi, aralash iqtisod tizimi, davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish.

4-mavzu. TOVAR VA PUL MUNOSABATLARINING YUZAGA KELISHI VA RIVOJLANISHI

1. Tovar ishlab chiqarish. Tovar va uning xossalari.

Bu mavzuni o'rganishni avvalo tovar-pul munosabatlari nimaligini bilib olishdan boshlash lozim. Tovar-pul munosabatlari bozor iqtisodiyotining mohiyatini tashkil etuvchi munosabatlar: tovar ishlab chiqarish, tovarlarni ayirboshlash va pul muomalasiga xos munosabatlarning yaxlitligidir.

«Bozor» - bu tovar-pul munosabatlari amalga oshadigan ayirboshlash joyi ekanligi sababi, u tovar ishlab chiqarish va muamalasi rivoj topgandagina amal qiladi. Bu bir-biriga bog'liq jarayon hisoblanadi.

Bozor, bozor mexanizmlari orqali iqtisodiy sub'ektlarning iqtisodiy munosabatlarini tartibga soladi. Bozor iqtisodiyotni rivojlanishini yo'nalishlarini ta'minlash bilan birga uning elementlarini o'zaro bog'liqligini ta'minlaydi.

Xo'sh, tovar ishlab chiqarish qachon vujudga kelgan? Kishilik jamiyatining rivojlanishida tovar ishlab chiqarishdan oldin natural ishlab chiqarish mavjud bo'lgan. Iqtisodiy tizimning shakllari va modellari mavjud bo'lishiga qaramasdan, uzoq, tarixiy davr mobaynida xo'jalik yuritishning umumiy shakli – natural va tovar xo'jaligi saqlanib qolmoqda.

Natural ishlab chiqarish tarixan rivojlanayotgan jamoa tuzumida mavjud bo'lgan, ammo u hozirda ham primitiv turdagi an'anaviy iqtisodiy tizimlarda mavjud bo'lishi mumkin. Natural xo'jalikda mahsulotlar bozorda sotish uchun emas, balki xo'jalikning o'zida, uning hodimlari va yaratuvchilari iste'mol uchun ishlab chiqarilgan. Natural ishlab chiqarishda iqtisodiyotni tashkil etishning asosiy muammolari juda soda yo'sinda hal etilgan. Nima yaratish, qanday yaratish va mahsulot kimga mo'ljallanganligini xo'jalik hodimlari faqat xo'jalik ichidagi iste'molni hisobga olgan holda aniqlaganlar.

Natural ishlab chiqarish alohidalashgan xo'jaliklardan iborat bo'lgan. Bu esa, natural ishlab chiqarishga chegaralanganlik xos ekanligini ko'rsatadi va iqtisodiy jarayonlarni bir doirada ishlab chiqarish va iste'mol doirasida olib borilgan tashqi aloqalar bo'lmagan. Natural xo'jalikda, xom ashyolarni topishdan tortib, mahsulotni tayyor holga keltirishgachan bo'lgan ishlarni alohida xo'jaliklarning o'zi bajargan. Ishlab chiqarish qo'l mehnatiga asoslangan. Bu esa natural xo'jalikka bir qancha asrlar davomida universal qo'l mehnati xos bo'lganligini ko'rsatadi.

Natural ishlab chiqarishda iste'mol hajmi bilan ishlab chiqarish hajmi birmuncha muvofiq kelgan: bu esa o'z navbatida bir-biri bilan bog'lash muammosini osonlashtirgan. Chunki, natural xo'jalikka ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasida iqtisodiy aloqalar xos bo'lgan, ular «ishlab chiqarish, taqsimot, iste'mol» ketma-ketligi bo'yicha ro'y bergan.

Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanib borishi natijasida natural ishlab chiqarishga nisbatan ishlab chiqarish unumdorligining o'sishiga mukammalroq ishlab chiqarish vositalarini qo'llashga sharoit yaratadigan tovar xo'jaligi vujudga kelgan, uning kurtaklari rivojlanayotgan jamoa tizimining emirilishi davrida vujudga kelgan.

Tovar ishlab chiqarish quyidagilardan iborat:

-ijtimoiy mehnat taqsimotining mavjudligi sub'ektlar o'rtasida tovar almashinuvini bo'lishini talab etadi;

-sub'ektlarni iqtisodiy mustaqil bo'lishi iqtisodiy munosabatlarni erkin olib borishni ta'minlaydi. Uning iqtisodiy asosi bo'lib, ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilik shakllari xisoblanadi;

-jamiyat a'zolari o'zlarining iste'mol talablarini moddiy boyliklarni ishlab chiqarish orqali ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasining bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan uning ishlab chiqarish jarayonida ham tub o'zgarishlarni amalga oshirish lozim. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov: «O'zbekiston iqtisodiyotining bir tmonlama – xom ashyoviy yo'nalishiga qat'iy barham berish..., respublika aholisining oziq-ovqat mahsulotlariga..., ayniqsa bolalar va katta yoshdagilarga mo'ljallangan tovarlarga bo'lgan birinchi navbatdagi extiyojlarini ta'minlash..., qishloq xo'jaligi xom ashyosi va mineral resurslarni chuqurroq qayta ishlash, raqobatga bardoshli tayyor mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan texnologik siklning tugallanganligi darajasini oshirish..., eksportni kengaytirishga qaratilgan strategiyani faol qo'llanish bilan bir qatorda importning salmog'ini qisqartirishga qaratilgan siyosatni izchillik bilan o'tkazish..., iqtisodiyotda moddiy, tabiiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlaydigan chuqur strukturaviy o'zgarishlar qilish, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish, jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilib borish zarur», - degan edi.¹⁷

Shunday qilib tovar ishlab chiqarish deganda, mahsulotni bozor uchun, ya'ni uni pul vositasida oldi-sotdi qilish uchun yaratilishini tushunish kerak. Tovar ishlab chiqarishning paydo bo'lishi tasodifiy hol emas, balki qonuniy zaruriyatdir. Tovar ishlab chiqarish ob'ektiv tarzda ikki asosga tayanadi, ya'ni uni ikki zaruriyat yuzaga chiqaradi:

1. Mehnatni taqsimoti – bunda mehnat turlari ixtisoslashadi, ilgari bir necha xil mahsulot ishlab chiqaruvchilar, keyinchalik mahsulotning ayrim turini ishlab chiqarishga moslashadi.

¹⁷ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. – Toshkent: O'zbekiston, 1998. 53-54. 147. 187 betlar.

Shunday sharoitda ehtiyojni qondirish uchun o'z mahsulotini ayirboshlash zarur bo'ladi. Ayirboshlash uchun esa mahsulot bozorga olib chiqiladi va sotiladi.

2. Ishlab chiqaruvchilarning bir-biridan alohida-lashuvi va mustaqil faoliyat yuritishi. Bunda mahsulot ishlab chiqaruvchi mulkdor bo'lishi zarur. Mahsulotni o'z bilganicha tasarruf etish unga erkin ayirboshlash huquqini beradi, chunki o'zganing mahsulotini ayirboshlash mumkin emas.

Tarixdan ishalb chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilik shakliga asoslangan tovar ishlab chiqarish xo'jaligining 3 xil ko'rinishi mavjud:

a) oddiyo tovar xo'jaligi, bunda mulk egasi, (hunarmand, dehqon) tovar ishlab chiqarishda o'z mehnatiga asoslangan bo'lib, oddiy mehnat qurollaridan foydalaniladi;

b) yollanma mehnatga asoslangan tovar xo'jaligi; bunda ishlab chiqarishga nisbatan murakkab bo'lgan texnikalar qo'llaniladi va odamning ish kuchi sotiladi.;

v) aralash yoki umumiy mulkka asoslangan tovar ishlab chiqarilishi; iqtisodiyotga tovar ishlab chiqaruvchi bo'lib monopolistik birlashmalar, davlat korxonalari, mayda xususiy korxonalar, mayda ishlab chiqaruvchilar maydonga chiqadilar.

Demak, tovar inson mehnati natijasida bozorda ayirboshlash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot. Tovlar moddiy shakldagi mahsulot bo'lishi shart emas, xizmatlar ham tovar shakliga kiradi, ya'ni u insonning ma'naviy, jismoniy ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondiradi.

Tovar ikki xossaga ega:

a) iste'mol qiymatiga;

b) qiymatga.

Tovarning iste'mol qiymati uning biror bir ehtiyojni qondira olishidir. Narsaning foydaliligi uni iste'mol qiymatiga aytantiradi va undan foydalanishda namoyon bo'ladi. Tovarning iste'mol qiymatlari har qanday jamiyat boyligining moddiy mazmunini tashkil etadi.

Tovar har doim mehnat mahsulidir; ammo tovar bo'lishi uchun bozorda ayirboshlanishi zarur, ya'ni almashuv qiymatiga ega bo'lishi kerak. Tovar qiymati tovarda mujassamlashgan ijtimoiy mehnatdir. Tovarlar qiymati tovarlar ayirboshlanishida ifoda etiladi, tovar qiymati narxining ob'ektiv asosi hisoblanadi. qiymat miqdori ayrim ishlab chiqarishning individual mehnat bilan emas, balki ijtimoiy zaruriy mehnat sarfi, ya'ni tovarning aksariyat qismini yaratishga ketgan, ya'ni o'rtacha mehnat malakasi, mehnat shiddati va texnika darajasi sharoitida sarflangan va ehtiyojining qondirilganligi uchun jamiyat tomonidan e'tirof qilingan mehnat belgilaydi.

Tovarning iste'mol qiymati jamiyat a'zolarining ma'lum bir iste'mol talablarini qondiradi. Lekin iste'mol talablarini qondiradigan hamma narsalar ham ishlab chiqarish mahsulotlari (tabiiy boyliklar, er, turli hayvonlar, baliqlar, suv, o'rmon va hokazolar) tovar bo'lmaydi. Ularni tovar bo'lishi ma'lum bir mehnat sarfi natijasidagina ifodalanadi. Hamma mehnat mahsulotlari va tabiiy mahsulotlar foydali va chegaraviy foydalilik xususiyatlariga ega, foydali xususiyat bu ob'ektiv xususiyat bo'lib har bir iste'mol tovarida ifodalanadi.

Ammo bu mahsulotlarni foydali xususiyatlari o'zining ma'lum chegarasiga ega. Chunki mahsulotni iste'mol qilish miqdorini o'sib borishi bilan uning foydalilik darajasi kamayib boradi. Ya'ni iste'molchi uchun ma'lum hajmdan so'ng iste'mol qilmasligi mumkin. Bu «chegaraviy naflilik nazariyasi»ni pasayish qonuniga asoslanadi. Bu qonunni birinchi bo'lib, nemis iqtisodchisi G.Gossen kashf etgan. Shuning uchun uni G.Gossen qonuni deb ham yuritiladi. Hozirgi davrda tovarlarni qiymat asosida emas, balki iste'mol qiymati asosida almashish kerak degan fikr ilgari surilmoqda. Bu nazariya «chegaraviy naflilik nazariyasi» deb ataladi. Bu nazariya asoschilari K.Menger, B.Bem-Baverklardir.

Agarda tovarning qiymati unga sarflangan ijtimoiy mehnat bilan o'lchansa, bu mehnatning miqdori va sifati davomiyligi qanday aniqlanadi?

Karl Marks mehnatni oddiy va murakkab mehnatga ajratgan. Oddiy mehnatlarning yig'indisini, murakkab mehnatga tenglashtirgan. Ammo bu oddiy mehnat miqdori va koeffitsientini qanday aniqlanadi? Buni u ko'rsatib beraolmagan. Mehnatning qiymat nazariyasiga binoan uning sarfi bozorda aniqlanadi. Lekin naflilik chegarasi nazariyasi namoyondalarining fikriga binoan bozordagi mahsulotlarni xaridorlar unga qancha mehnat sarflanganligiga qarab emas, balki uning nafliligiga qarab xarid qiladilar deb hisoblaydilar.

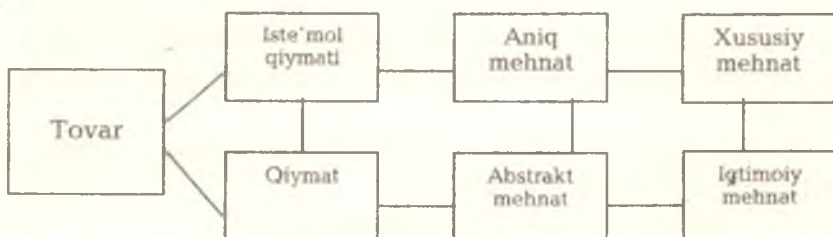
Tovar iste'mol qiymati va qiymatning birligidan iborat, ammo bu birlik ziddiyatlikdir. Bir vaqtning o'zida ikki yoqlama shaklga, ya'ni ashyoviy va qiymat shakliga ega. Tovar ishlab chiqaruvchilar pulda qiymat sifatida, sotib oluvchilar qo'lidaligida esa iste'mol qiymati sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham tovar sotilmasi qiymat sifatida ham, iste'mol qiymati sifatida ham tan olingan bo'ladi. Ushbu ziddiyat tovarlarning kerakligicha sifatli va arzon ishlab chiqarilishi orqali echiladi.

Tovarning ikki xissasi birligiga sabab, unda gavdalangan mehnatning ikki yoqlama xarakterga ega ekanligidadir. Har bir alohida olingan tovarda naflil mehnat mujassamlashgandir. Masalan: kostyumda- yigiruvchilar, to'quvchilar, tikuvchilar, nonda – novvoy, traktorchi, kombaynchi va boshqalar. Agar har bir aniq iste'mol qiymatida, masalan: kostyumda ma'lum naflil aniq mehnat gavdalansa, uning qiymatida ish kuchi sarfi sifatida umuman sarf qilingan inson mehnati gavdalanadi.

Aniq mehnat turlari bir-biridan farq qiladi. Masalan: tikuvchining mehnati novvoyning mehnatidan farqlanadi, chunki birinchisi kostyum yaratadi, ikkinchisi esa non, inson mehnatning umuman sarflanishi nuqtai nazaridan, ya'ni insonni jismoniy ma'naviy nuqtai nazaridan tikuvchi va novvoy mehnati bir xildir, ya'ni u abstrakt mehnatdir.

Demak, tovarda gavdalangan mehnat ikki yoqlama xarakterga ega. Birinchisi aniq mehnat. Qanchalik u xilma-xil bo'lsa, shunchalik jamiyatning boyligi ko'p bo'ladi. Ikkinchisi, umuman in-

sonning mehnati va aqliy energiyasining sarfi abstrakt mehnatdir. Aniq mehnat tovarning iste'mol qiymatini yaratadi. Shuningdek, ishlab chiqaruvchi mehnatning ikki yoqlama xarakterga ega ekanligigini tovar xo'jaligiga xos bo'lgan asosiy ziddiyat, ya'ni xususiy va ijtimoiy mehnat o'rtasida ziddiyat bilan shartlangandir. Bir tarafdin, tovar ishlab chiqaruvchining mehnati, uning iqtisodiy alohidalashganligi sababli, uning shaxsiy ishi hisoblanadi. Ikkinchi tarafdin, har bir alohida tovar ishlab chiqaruvchining mehnati u yaratgan tovarga ehtiyoji bo'lgan boshqa insonlar uchun kerakli hisoblanadi va shu nuqtai nazardan u ijtimoiy xarakterga ega va tovarning qiymatini yaratadi. Tovarning ikki xossasi va unda gavdalangan mehnatning ikki yoqlama xarakterini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

2. Pulning vujudga kelishi, mohiyati va vazifalari

Biz bilamizki, sog'lom pul tizimisiz iqtisod rivojlana olmaydi. Shu bois qadr-qiymat muammolari insoniyat e'tiborini jalb etib kelgan. Pulning kuchli yoki kuchsizligi qisqa vaqt mobaynida iqtisodiyotni tiklashi va aksincha, vayron qilishi mumkin. Pul siyosatini bilmaslik, uning nozik qirralarini tushunmaslik esa har qanday faoliyatning parokandaligiga olib kelishi, noxush voqealarni, keltirib chiqarishi mumkin.

Pulning «kuchini» bilish nafaqat amaliy faoliyat uchun, balki ijtimoiy ish bilan shug'ullanmaydigan kishilar uchun ham zarur, chunki ular ham iste'molchi bo'lib, maydonga chiqadilar, pul topadilar, uni sarflaydilar, oila byudjetini yuritadilar. Umuman

olganda, pul munosabatlariga kirishmay yashaydigan birorta odam yo'q. Demak, pul shunday kuchga ega bo'ladiki, u ijtimoiy qiymatga ega hamma tovarlarni xarid etish vositasi bo'lib, xizmat qiladi. Pul tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonida iste'molchilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ifoda etadi. Shu sabali tovar – pul munosabatlari paydo bo'ladi.

Mohiyatan pul ijtimoiy mehnat va qiymatni bildiradi. Pul uchun ijtimoiy mehnat qaysi sohada sarflanganligi va qiymat qaerda yaratilganligi farqsizdir. Kimning puli bo'lsa, u ijtimoiy mehnatning tegishli qismini o'zi istagan natural (tovar) shaklida yoki qiymat shaklida olish huquqiga ega bo'ladi. Pulning hamma narsadan qudratliligi ham shunday kelib chiqqan.

Pul tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashning uzoq vaqt rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Birinchi, yirik mehnat taqsimoti, ya'ni chorvachilikdan dehqonchilikning ajralib chiqishi va shu munosabat bilan tovar xo'jaligining rivojlanishi tufayli mahsulot qiymatining ekvivalent ifodasi bo'lmish pulni keltirib chiqardi.

Pulning vujudga kelish jarayonini qiymatning quyidagi shakllari bilan bog'lash mumkin:

1. Qiymatning oddiy yoki tasodifiy shakli;
2. Qiymatning to'la yoki kengaygan shakli;
3. Qiymatning umumiy (ekvivalent) shakli;
4. Qiymatning pul shakli.

Qiymatning oddiy yoki tasodifiy shakli tovar ishlab chiqarishning dastlabki davrlariga to'g'ri kelgan. Dastlabki tovar pulsiz bir-biriga bevosita ayirboshlangan. Bu ayirboshlash tasodifiy shaklda bo'lgan. Tasodifiy deyilishiga sabab, birinchidan, ishlab chiqaruvchilar o'rtasida mahsulotlarni ayirboshlash tasodifiy xolatda yuz bergan. Ikkinchidan, tasodifiy almashuv jarayonida bu mahsulotning egasi uchun uni iqtisodiy ahamiyati bo'lmagan, tasodifiy ayirboshlash jarayonida mehnat mahsulining faqat tovarga aylanganligini ifodalaydi. Ayirboshlash jarayonida iste'molni qondirish birinchi darajali masala bo'lgan tovarlar qi-

ymatini taqqoslashga esa, ikkinchi darajali masala sifatida qaralgan.

Dehqonchilikdan hunarmandchilikning ajralib chiqishi natijasida muomalada tovarlarning xilma-xil turlari paydo bo'ladi. Ayirboshlash doirasi yanada kengayadi. Tovar ayirboshlash rivojlanishi bilan tasodifiy qiymat shaklidan to'la yoki kengaygan almashuv qiymat shakliga o'tilgan. Bunday ayirboshlashda bir tovarga qarama-qarshi faqat bitta tovar emas, balki ko'p tovarlar ishtirok etadi. Misol uchun, sudanliklarda tuzga quyidagicha tovarlarni ayirboshlangan:

$$10 \text{ qop tuz} = \left\{ \begin{array}{l} 10-15 \text{ bosh qo'y} \\ 20-30 \text{ bosh echki} \\ 2 \text{ bosh buqa} \end{array} \right.$$

Kengaytirilgan almashuv qiymat shaklda nisbiy qiymatda turgan tovarga (10 qop tuzga) necha tovar ayirboshlanyapti, ya'ni tuz – echki, qo'y, 2 bosh buqada o'z qiymatini ifoda etyapti. Bunda o'z qiymatini boshqa tovarda ifodalayotgan tuz nisbiy shaklida, qolganlari esa iste'mol etuvchi material bo'lib xizmat qiladi va ularning qiymati ekvivalent qiymat shaklida bo'ladi. Ammo, ikki tovarning iste'mol qiymati, ularning foydaliligi turlicha bo'ladi, aks holda ular ayirboshlanmaydi.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan ayirboshlanadigan tovarlar soni ham ortib boradi, ayirboshlashdan murakkab holat vujudga keladi. Biror bir tovar sohibi ushbu tovarni iste'moliga zarur bo'lgan boshqa bir tovarga ayirboshlashi uchun, u avvalambor o'zining tovariga ehtiyoji bo'lgan boshqa bir iste'molchini topmog'i kerak bo'ladi.

Masalan: kosib etikni donga ayirboshlamoqchi bo'lsa, bug'doy sohibining iste'molini qoldirish uchun ketmon darkor bo'lsa, u holda etikdo'z etikni ketmonga, so'ngra esa ketmonni bug'doyga ayirboshlashi lozim. Qiymatning bunday shakli asosida tovar ayirboshlash orqali o'sayotgan ehtiyojlarini qondirib bo'lmaydi, binobarin ayirboshlash murakkablashib, uning rivo-

ilanishiga to'sqinlik qiladi. Asta-sekin tovarlar orasidan hamma tovarlarga ayirboshlana oladigan va hamma tovarlar qiymatini o'zida ifoda eta oladigan umumiy ekvivalent qiymatiga ega bo'lgan maxsus tovar ajralib chiqadi. Bu tovar har bir hududda iste'mol uchun zarur bo'lib hisoblangan. Tovarlar dunyosidan chiqqan maxsus tovar qolgan barcha mahsulot uchun umumiy ekvivalentga aylanadi.

Almashuv qiymatning kengayishi umumiy ekvivalent qiymat shaklini vujudga keltirdi. Endi ular o'z qiymatini yagona shakldagi tovar qiymatida ifoda etadi.

$$\left. \begin{array}{l} 1 \text{ qop bug'doy} \\ 10 \text{ kg choy} \\ 40 \text{ kg qahva} \\ 0,5 \text{ tonna temir} \\ 2 \text{ unsiya oltin} \end{array} \right\} = 10 \text{ bosh qo'y}$$

Bu erda umumiy ekvivalent vazifasini tovarlardan faqat biri, masalan 10 bosh qo'y bajargan. Endi barcha tovarlarning qiymati bir tovarda ifodalanadi, bu tovar ijtimoiy manfaatning bevosita ifodasi sifatida yuzaga keladi. Demak, umumiy ekvivalent bo'lgan tovar hamma mahsulotlarga ayirboshlash mumkin bo'lgan xususiyatiga ega bo'ladi.

Mahsulot ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonining tobora rivojlanib borishi, hududlar, mamlakatlar o'rtasida savdo-sotiqning, tovar ayirboshlashning zaruriyatini yuzaga keltiradi. Turli mamlakatlarda turli tovarlar umumiy ekvivalent hisoblanganligi bu jarayonning taraqqiy etishiga to'sqinlik qiladi.

Natijada butun tovarlar dunyosidan shunday tovar ajralib chiqadiki, u barcha hudud va mamlakatlarda umumiy ekvivalent sifatida qo'llanila boshladi. Bu vazifani qimmatbaho metallar, avval mis va kumush, keyinchalik esa oltin bajaradigan bo'ldi. Shunday qilib, oddiy tovar ko'rinishidagi umumiy ekvivalent maydonga keldi.

$$\left. \begin{array}{l} 1 \text{ qop bug'doy} \\ 10 \text{ kg qo'y} \\ 40 \text{ kg choy} \\ 40 \text{ kg qand} \\ 0,5 \text{ tonna temir} \end{array} \right\} = 2 \text{ unsiya oltin}$$

Bunda oltin tovar emas pul ko'rinishini oladi. Pul shaklidagi qiymat quyidagilar bilan farq qiladi. Birinchidan, umumiy ekvivalent faqat bitta tovar tanho bajaradi. Ikkinchidan, umumiy ekvivalentlikni bajaruvchi tovar tor ichki bozordan chiqib, davlatlararo miqyosda tarqaladi.

Pulning iqtisoddagi rolini u bajaradigan vazifalarda ko'rish mumkin. Ular quyidagilar:

-Qiymat o'lchovi – pul umumiy ekvivalent bo'lmish tovar ekan, u o'zida mehnatini mujassamlashtiradi va shu sababli tovarlar qiymatini o'lchay oladi. Pulda ifodalangan tovar qiymati esa bu – narx. Tovarning qancha turishini pul bilan belgilab, u 50 so'm, 10 dollar, 50 dinar, 20 evro turadi, deb aytamiz. Buyumlarning og'irligi kg, eni, bo'yi, metr bilan o'lchanganiday, ularning narxi pul bilan o'lchanadi. Har bir mamlakatning o'z qiymat o'lchami bor – bu uning pulidir. AQShda dollar, Angliyada funt sterling, Turkiyada lira, Germaniyada evro, Saudiya Arabistonida riyol qabul qilingan va h.k.

-Muomala vositasi va ayirboshlash vositasi. Pul oldi-sotdida ishlatiladi. Pul yordamida tovarni xarid etish, pulga tovar ayirboshlash (P–T) yoki tovarni sotish, pulga ayirboshlash (T–P) yuz beradi. Pul ishtirok etganda, tovar ayirboshlash tovar muomalasi shaklini oladi.

-Jamg'arma vositasi. Bu pulning jamlangan boylik shakliga kirib, o'z egasi uchun kerak paytida xarid etish vositasi bo'lib, xizmat qila olishidir. Pul – qog'oz yoki tanga bo'lgani uchun boylik emas, balki o'zida mehnatni mujassamlashtirgani, unga hamma narsani xarid etish yoki uni jamlab saqlash mumkin bo'lgani uchun boylik hisoblanadi.

-To'lov vositasi. Nasiyaga sotilgan tovarlar va xizmatlar xaqi to'langanda, qarz qaytarilganda, pul to'lov vazifasini bajaradi.

-Jahon puli. Dunyo bozoriga chiqilganda, qiymatning bay-nalmilal o'lchoviga, xalqaro xarid va to'lov vositasiga aylan-ganda, bu vazifalarni jaxon puli bajaradi.

Hozirgi pul nazariyalarida pulning to'lov vazifasi mumola vo-sitasi bilan qo'shib yuborilgan, oltin qiymatlar shaklidagi jaxon pullari yo'qolib. Jaxon pullari vazifalarini ayrim qadirli valyutalar bajarmoqda. Pulning so'ngi vazifasi – to'lov vositasi va jaxon pullari vazifalarini amalda yo'q deb qaralmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda pulning uch mohi-yatini aytib o'tishimiz mumkin:

- hamma narsaga ayirboshlanadigan muhim xarid vositasi,
- boylik timsoli,
- mehnatni qiymat shaklida o'lchab beradigan vosita.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda hisob-kitoblar milliy valyutalarda amalga oshiriladi. Milliy iqtisodning jahon iqtisodiga qo'shilishi pulning qadrini oshirilib borilishiga bog'liq. Pulning qadrini qanday oshirish mumkin? Pulning qadrini oshirish usul-laridan biri muomalaga chiqarilayotgan pul miqdorini davlat to-monidan tartibga solinishiga bog'liq. Pulning qadrlı bo'lishi da-rajasi muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga bog'liq.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini quyidagi formula asosida aniqlash mumkin:

$$P_m = \frac{T_b - K + T - O'_k}{A_T};$$

bunda P_m – muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori;

T_b – sotilgan tovarlarning umumiy baxosi miqdori;

K – kreditga sotilgan tovarlarning umumiy qiymati;

T – to'lov muddati etgan tovarlarning umumiy bahosi;

O'_k – o'zaro bir-birining o'rnini qoplaydigan tovarlar;

A_T – pul birliklarining o'rtacha aylanish tezligi.

Ammo bu formula ma'lum kamchiliklarga ega. Bu formulada ishlab chiqarish harajatlari e'tiborga olingan holda muomala so-

hasidagi harajatlar o'z ifodasini topmagan. Hozirgi kunda iqtisodchi olimlar amerikalik olim I. Fisher tavsiya etgan formula orqali muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini hisoblamogdalar.

$$MV=PQ$$

Bunda M – pul massasi;

V – aylanish tezligi;

R – tovar bahosining darajasi;

Q – muomaladagi tovarlarning miqdori,

$$\text{Yoki } M = \frac{PQ}{V}$$

Formulaga binoan pulning qiymati uning miqdoriga teskari proporsional ekanligini ko'rish mumkin. Bu erda gap asosan ishlab chiqarilgan tovarlarni va turli ijtimoiy xizmatlarni pulga aylantirish bilan bog'liq harajatlar e'tiborga olinishi ham kerak. Bu harajatlarga ishlab chiqarish, tovarlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan zaruriy axborotlarni to'plami, bozorda salohiyatli sheriklarni tanlash, pochta, sug'urta va boshqa harajatlar kiradi. Bu harajatlar transaksion harajatlar deb yuritiladi. Shuning uchun pulni vazifasini foydali tovar emas balki uni aylanishini tezlashtiradigan qog'oz pullar bajaradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida transaksion harajatlarni kamaytirish mumkin. Agarda bu jarayon davlat tomonidan boshqarilsa.

Ammo Nobel mukofoti sovrindori ingliz iqtisodchisi R.Kouz nazariyasiga binoan, bu muammolar davlat aralashuvisiz ham hal etilishi mumkin. Buning uchun mulkiy huquqlar aniq belgilanishi va mulkdorlar tomonidan olib borishi to'liq kafolatlanishi kerak deb hisoblaydi. Ammo uning nazariyasi umumlashgan holatni ifodalaydi, u bu holatni aniq misollar orqali isbotlagan.

Shunday qilib, pul bozor iqtisodiyotining muhim omilini tashkil qiladi. Hozirgi iqtisodiy hayot, xususan, bozor iqtisodiyoti pul bilan bog'liq. Respublikamiz siyosiy jihatdan mustaqillikka erishganidan so'ng, bir qator muammolarni hal qilish kerak edi. Shulardan biri, iqtisodiy muomala vositasi bo'lgan milliy valyutani joriy etish bo'lib, 1992 yil noyabr oyidan boshlab muomalaga av-

val so'm-kuponlar kiritib, so'ng milliy valyutaga asta-sekin, bosqichma-bosqich o'tilishi amalga oshirildi. Chunki:

1. Bozor tarmoqlari, ayniqsa pul-kredit muomalasi sohadagi munosabatlar hali mukammal emas edi.

2. MDH doirasida har xil valyutalar muomalada bo'lgan bir paytda pulning bu sharoitga moslashishi va uning qiymatini aniqlaydigan vaziyat vujudga kelishi zarur edi.

3. Milliy pulga bosqichma-bosqich o'tish ijtimoiy talofatlarni kamaytiradi.

1994 yil 1 iyuldan boshlab, milliy pulimiz so'm muomalaga kirib keldi. Endi u milliy valyuta – o'zbek puli sifatida dollaru, evro, funt sterling kabi iqtisodiy hayotga mustaqil qadam qo'yishi, ular bilan tenglashishi va dunyodagi qudratli valyutalardan biriga aylanishi lozim.

Prezidentimiz I.A. Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 14 sessiyasida so'zlagan nutqida bu xususda shunday degan edi: «So'mning belini baquvvat qilish uchun, birinchi navbatda bozorimizni keng iste'mol mollari bilan to'ldirish, buning uchun esa hamma imkoniyatlarni ishga solish kerak.

Bu mollarni mamlakatning o'zida ishlab chiqarish uchun, zarur bo'lsa, ikki-uch yilga barcha imtiyozlarni beraylik, rag'batlantiruvchi qonun va farmonlarni qabul qilaylik...»¹⁸

Respublikada iqtisodiyotni mustahkamlash va so'm qadrini oshirish borasida katta ishlar olib borilmoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida turli mulkka asoslangan ishlab chiqarish jarayonida tovar-pul munosabatlari talab va taklif, pul muomalasi, qiymat qonunlariga asoslangan holda olib boriladi.

Bularning ichida tovar-pul muomalasini to'g'ri tashkil etishda qiymat qonuni asosiy vazifani bajaradi.

Qiymat qonuni talablaridan kelib chiqqan holda, pul muomalasi qonuni asosida muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori ajratiladi.

¹⁸ Karimov I.A. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi 14-sessiyasida so'zlagan nutqi. «O'zbekiston ovozi», 1993 yil, 30 dekabr.

Shuning uchun bozor iqtisodiyotining asosiy qonunlaridan biri qiymat qonunini ko'rib chiqamiz.

3. Qiymat qonuni

Jamiyat a'zolarining iste'mol talablarini va ijtimoiy ishlab chiqarish zarur bo'lgan ishlab chiqarish iste'molini qondiradigan mahsulotlar va ko'rsatiladigan xizmatlar ma'lum bir qiymatga ega bo'ladi. Ularning qiymati mehnat bilan ifodalanadi.

Mehnat sarflari jonli va buyumlashgan mehnatga bo'linadi. Jonli mehnat inson mehnati va uning tadbirkorlik mohirligidir. Inson qanchalik ishlab chiqarishni mohirlik bilan olib borsa, u ishlab chiqarayotgan mahsulot – tovar shunchalik kam harajatli bo'ladi. Ishchi kuchining qiymati ishchining va uning oila a'zolarining tirikchilik ne'matlarining yig'indisidan iborat bo'ladi.

Ishchi kuchi maxsus tovar, uning mehnat qilish qobiliyatlarini undan ajratib olish mumkin emas. Shuning uchun ham ishchi kuchi tovar hisoblanadi. Ishchining qiymati uning mehnat qilish qobiliyatiga, mehnat unumdorligiga bog'liq. Bu omillarni o'sishi ishchi kuchi qiymatini pasayib borishiga olib keladi, chunki unga talab pasayadi.

Ishchi kuchi qiymatiga ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi, uning madaniyati, tabiiy iqlim sharoitlari, ish kuchining bilim olish darajalari, kaspiy mahoratlari ishchi kuchini sug'urta qilish darajalari ham ta'sir e'tadi.

Buyumlashgan mehnat ishlab chiqarish qurollarida va xom ashyolarda ifodalanadi. Albatta, ularning qiymati qanchalik arzon bo'lsa yoki mehnat unumdorligi yuqori bo'lsa, buyumlashgan mehnat sarfi shunchalik kam bo'lishi va tovar qiymati arzon bo'lishi mumkin. Demak, tovar qiymati o'lchovi mezon mehnat ekan.

Qiymat – bu tovarda mujassamlashgan ijtimoiy mehnat sarfidir. Tovar ishlab chiqarishda sarf etilgan mehnat zaruriy mehnatga va qo'shimcha mehnatga bo'linadi. Sababi ishchining ish vaqti ham zaruriy va qo'shimcha ish vaqtiga bo'linadi. Zaruriy

ish vaqtida inson o'z mehnati bilan o'zining qiymatini, ya'ni zaruriy mehnatiga teng bo'lgan qiymatni yaratadi. Bu qiymat ish kuchi qiymatini ifoda etadi.

Qo'shimcha ish vaqtida esa qo'shimcha mehnat sarfi bilan qo'shimcha mahsulot ishlab chiqaradi. Bu mahsulot qo'shimcha qiymat, sof foyda tariqasida ish beruvchi tomonidan o'zlashtiriladi. Ammo tovar qiymati yakka tartibda sarf qilingan mehnat miqdori bilan emas, balki bir turdagi tovarlarning miqdorini ishlab chiqarish uchun sarf etilgan ijtimoiy zaruriy mehnat bilan o'lchanadi.

Ijtimoiy zaruriy mehnat bilan tovar qiymatining belgilanishi ishlab chiqarish jarayonining o'sishiga, mahsulot tannarxining pasayishiga olib keladi. Shuning uchun ham ijtimoiy zaruriy mehnat ijtimoiy zaruriy ish vaqti bilan o'lchanadi.

Lekin har bir ishlab chiqaruvchining ma'lum bir tovar miqdorini ishlab chiqarishga sarf etgan mehnati yakka tartibdagi sarf etilgan zaruriy ish vaqtini tashkil etadi. Faqatgina ijtimoiy zaruriy ish vaqti tovar qiymatini belgilaydi. Ijtimoiy zaruriy ish vaqti jamiyat ehtiyojini qondirish uchun kerak bo'lgan vaqtdir. Shu sababli bu vaqtni anglatuvchi qiymatini bozor tan oladi.

Ijtimoiy zaruriy ish vaqti – bu tovarlar aksariyat qismini yaratishga sarflangan vaqt bo'lib: o'rtacha texnika darajasi; o'rtacha mehnat malakasi va mahorati; o'rtacha mehnat shiddati (intensivligi) sharoitidagi sarfni bildiradi.

Qiymat miqdori mehnat sarfining ko'payishi yoki kamayishiga bog'liq. Bu esa o'z navbatida mehnat unumdorligiga teskari munosibdir. Unumdorlik oshsa, qiymat kamayadi va aksincha. Chunki unumdorlik oshsa, vaqt birligida yaratilgan tovarlar ko'payadi, binobarin, har bir tovar hamroq sarflangan holda ishlab chiqariladi.

Mehnat unumdorligidan farqliroq mehnat shiddati (intensivligi)ning ortishi qiymatni ham oshiradi, ya'ni unga nisbatan to'g'ri munosiblikda o'zgaradi.

Agar mehnat unumdorligi vaqt birligida yaratilgan mahsulot miqdorini bildirsa, mehnat intensivligi vaqt birligida qancha

mehnat sarf bo'lganini bildiradi. Shu sababdan mehnat sarfi ham kamayadi.

Qiymat qonuni – tovar ishlab chiqarish sharoitida tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida aloqalarni, ijtimoiy mehnatni taqsimlash va rag'batlantirishni tartibga soluvchi ob'ektiv iqtisodiy qonundir. Unga binoan ishlab chiqarish va ayirboshlash, ularning qiymati asosida amalga oshiriladi. Bu qiymat ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan o'lchanadi. Qiymat qonuni bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan asosiy iqtisodiy qonunlardan biridir.

Bozor iqtisodiyotining eng asosiy talabi, korxona ishlab chiqargandagina, ya'ni kishilarning talab va ehtiyojlarini to'laroq qondirgandagina, foyda ko'rib ishlashi mumkin, aks holda u sinadi. Qiymat qonuni uchta muhim vazifani bajaradi: 1) ijtimoiy mehnatni hisobga olish va tartibga solish; 2) vaqtни tejashni rag'batlantirish; 3) tovar ishlab chiqaruvchilarni tabaqalashtirish.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida qiymat qonuni ikki xil ko'rinishida namoyon bo'ladi:

a) tovarlarning qiymati ijtimoiy zaruriy ish vaqti bilan vujudga keladi;

b) tovarlarning qiymati ularning nafliligiga qarab belgilanadi.

Tovarlarning qiymatini pasaytirishdan ishlab chiqaruvchi manfaatdor bo'lsa mahsulotning nafliligidan iste'molchi, xaridor manfaatdor.

Bunday olib qaralsa, qiymat va naflilik nazariyasi bir-biri bilan qarama-qarshi tuyuladi.

Lekin ularning ikkisi ham tovar ishlab chiqarishni rag'batlantiradi, baholarni shakllantiradi, harajatlarni kamaytirishga, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Chunonchi qiymat qonuni taklif tomonidan o'ziga xos talabni aks ettirib, talab qonuni sifatida maydonga chiqadi.

Asosiy atama va tushunchalar

Tovar, naflilik chegarasi, qiymat, iste'mol qiymati, natural xo'jalik, abstrakt va konkret mehnat, kapital, qiymat qonuni,

oddiy tovar xo'jaligi, kapitalistik tovar xo'jaligi, barter, transaksion xarajatlar.

5-mavzu. BOZOR IQTISODIYOTINING MOHIYATI VA ASOSIY BELGILARI

1. Bozor iqtisodi nazariyasi va unga o'tishning zarurligi

Jamiyat o'z rivojlanish jarayonida bir necha xil ishlab chiqarish usullarini bosib o'tdi. Lekin birortasi bozor iqtisodiyotini chetlab o'ta olmadi. Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti kabi samarali usulning muqobil turi kashf etilgan emas. Uning mohiyati, vazifalari haqida iqtisodchilar ko'plab asarlar yaratganlar.

Buyuk ingliz iqtisodchisi, «Siyosiy iqtisod» fanining «otasi» Adam Smit «Tabiat va aholining boyligini tahlil qilish» L.Valrans «Sof siyosiy iqtisodning elementlari» asarlarida bozor iqtisodiyotining mohiyati va vazifalarini ma'lum darajada ochib berganlar. Adam Smit bozor iqtisodiyotining vujudga kelish sabalaridan biri sub'ektiv omil deb, bu omil kishilarning almashishga bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqadi, deb hisoblagan.

Ob'ektiv sabab esa resurslarning cheklanganligi va kishilar ehtiyojning cheksizligidir deb hisoblagan.

Sobiq Ittifoqda uzoq vaqt mobaynida ishlab chiqarish vositalarining harakati moddiy texnika ta'minoti shaklida yuz berib keldi. Moddiy texnika ta'minoti bu ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarni bir-biriga biriktirib qo'yish asosida resurslarni markazlashgan tartibda rejali sur'atda taqsimlashdir. Bunday sharoitda erkin raqobat, resurslarni tejash uchun hech qanday shart-sharoit bo'lmagan. Xo'jaliklarni rag'batlantirish sust bo'lgan. Boqimandalik kayfiyatining kuchayishi natijasida xo'jalik izdan chiqqan. Bunday hol esa, sobiq ittifoq respublikalaridagi kishilar turmush darajasining bozor iqtisodiy sharoitida yashayotgan davlatlardagiga nisbatan ancha orqada qolishiga sabab bo'lgan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish O'zbekiston uchun ham muhim ahamiyatga ega. Buni Prezidentimiz I.A.Karimov ham o'zining

«O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishining o'ziga xos yo'li» asarida ta'kidlab o'tgan: «Respublikaning bozor munosabatlariga o'tishida, o'z yo'lidan izchillik bilan borishi demokratik o'zgarishlar, respublikani, rivojlangan mamlakatlar qatoriga olib chiqish uning xalqaro obro'-e'tiborini mustahkamlash uchun puxta moddiy negiz yaratadi», - degan edi¹⁹. Demak, bozor iqtisodiyotiga o'tish tarixiy zaruriyat tufayli muqarrar bo'lib qolgan.

Respublika iqtisodiyotining bozor iqtisodiyoti qonunlari talabi asosida rivojlanishi tufayli 2007-2008 yillar ichida aholining daromadlari 30,2 foizga ko'payib, 16872,7 mlrd so'mni tashkil etadi. Shu davr ichida aholining pul harajatlari va jamg'armalari ham 30,7 foizga ko'payib 16572,8 mlrd. so'mni tashkil etdi. Shu davr ichida pul harajatlari va jamg'armalari jon boshiga 30,1 foizga, korxonalardan olinayotgan o'rtacha ish haqi va boshqa daromadlar 40,5 foizga²⁰ ko'paygan.

2007 yil dekabrda o'rtasida oylik ish haqi xo'jalik sub'ektlarini hisobga olganda olganda 210 AQSh dollari miqdoriga teng bo'ldi.

Bozor nima? – bozor tushunchasi, jamiyatning rivojlanishi bilan har xil ta'riflangan. Dastlab bozor deganda chakana savdo amalga oshadigan joy tushunilgan. So'ngra bozor deganda ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarni uchratadigan joy tushunila boshlandi. Hozirgi kunda bozorni quyidagicha ta'riflash mumkin: **Bozor tovar ishlab chiqarish va muomala qonuni asosida tashkil etilgan ayirboshlash, ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasida tovar-pul munosabatlari asosida amalga oshadigan murakkab mexanizmdir.** Bozor iqtisodiyotining mohiyatini anglash uchun uning asosiy belgilarini ko'rib chiqamiz.

Bozor iqtisodiyotiga **erkinlik** xos bo'lib, uni mulkchilik shakli ta'minlaydi. Bunda iqtisodiyotda xususiy mulk, jamoalar mulki va davlat mulki mavjud bo'lib, u yoki bu mulkning monopoliyasi bo'lmaydi.

¹⁹ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. – Toshkent: O'zbekiston, 1998. 73 b.

²⁰ Sosialno-ekonomicheskoe polojenie respubliki Uzbekistan za 2007 god. T.: 2008. 41-42 s.

Barcha mulklar teng, ular cheklanmagan holda rivojlanadi. Mulkchilikning asosini xususiy mulk tashkil etadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday faoliyat erkin amalga oshadi, birlari bilan olib boriladigan iqtisodiy aloqalar ham erkin bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitidagina **raqobat** kurashi amal qiladi. Bozor iqtisodiyotida faqat raqobat emas, manfaatlar uyg'unlashgan sharoitda hamkorlik ham yuz beradi.

Bozor iqtisodiyotining o'ziga xos rivojlanish mexanizmi bor, u iqtisodiy qiziqishga kishilarni to'q va hotirjam manfaatlarini yuzaga chiqarishga asoslanadi. Bozor mexanizmi iqtisodiy rag'batlantirish mexanizmidir.

Bozor sharoitiga xos belgilardan yana biri **erkin narxlarning** bo'lishi va hamisha narxni hisobga olib, foyda zararni nazarda tutgan holda ishlashdir.

Bozor iqtisodiyoti **taqchilsiz** iqtisod hisoblanadi. U kishilar **oladigan daromadni** cheklab qo'ymaydi. Bozor jamiyat a'zolarining boyishiga imkoniyat yaratadi. Jamiyatning naqadar boy bo'lishi har bir oila, har bir kishining naqadar boy va farovon yashashiga bog'liq. Bu qoidaning yuzaga chiqishiga bozor mexanizmi xizmat qiladi, chunki u ishlab chiqarishni rivojlantiruvchi kuch hisoblanadi.

Bozor kishilarga g'oyat foydali bo'lgani uchun vujudga kelgan va u uzluksiz rivojlanib boradi. Bozor ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarni bog'lash vazifasini amalga oshiradi.

Masalan: qishloq xo'jaligi mashinalari ishlab chiqaradigan zavod o'zining mahsulotlarini dehqon (fermer) shirkat xo'jaliklariga sotadi. Undan olgan pulining bir qismini yana ishlab chiqarishni rivojlantirishga sarflaydi. Xuddi shunday holatni sobiq ittifoq davriga misol qilib olsak, u qundagi ko'rinishga ega bo'lgan. Faraz qilaylik, qishloq xo'jalik mashinalari zavodi 100 birlikda traktor ishlab chiqargan va davlatga topshirgan.

Davlat rejasida belgilangan me'yor bo'yicha 100 ta kolxoz va sovxozga taqsimlangan. Agar 80-yillarda sovxoz va kolxozlarning 50% zarar ko'rib ishlaganligini hisobga olsak, 100 birlikdagi traktorning faqatgina 50%iga haq to'langan. Bunday

hol esa, xo'jalikning izdan chiqib ketishiga, taqchillikning vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Tovar xo'jaligining bu shaklida oddiy ekvivalent almashish qonuni buzilgan.

Demak, bozor ishlab chiqarish bilan iste'molni bog'lash, kishilarga kerakli tovarlarni berish orqali ularning turmush farovonligini ta'minlashga xizmat qiladi:

-bozor mahsulotni tovar shakliga aylantirish funksiyasini bajaradi. Bozor avtomatik ravishda qanday mahsulotni ishlab chiqarish kerakligini talab va taklif qonuni asosida belgilab beradi.

Bozorda mahsulotlarning o'tmay qolishi, isrof bo'lishi ularning sifatini jamiyat a'zolari tomonidan tan olinmaganini anglatadi;

-bozor ishlab chiqarishni rivojlantirish, yangi texnika, texnologiyani ishlab chiqarishga jalb etish uchun imkoniyat yaratib beradi;

-bozor yordamida ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar axborotga ega bo'ladilar.

2. Bozor va uning turlari

Hozirgi davrdagi bozor murakkab mexanizm hisoblanadi. Har qanday tadbirkor bozorning turlari haqida bilimga ega bo'lishi kerak. Bozordagi tovarlarning xilma-xilligi, uning murakkab tuzilishga ega ekanligini asoslab beradi.

Bozorda tovarlar emas, balki xizmat ko'rsatishlar ham taklif etiladi. Bozorning turlari shartli ravishda quyidagi sinflarga ajratiladi. Ularning ba'zilarini ko'rib chiqamiz.

I. Geografik joylashishiga qarab:

- mahalliy bozor – shahar yoki qishloqdagi bozorlar;
- milliy yoki ichki bozor – bu ma'lum bir davlatning bozori hisoblanadi;
- mintaqaviy bozor – bu har xil davlatlar bozori va uning birlashmalari hisoblanadi.

Masalan: Evropa iqtisodiy hamkorligi, Markaziy Osiyo mintaqasi, Arab davlatlari birlashmasi va h.k.

Jahon bozori rivojlangan davlatlar iqtisodini qamrab oladi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng jahon bozoriga hissa qo'sha boshladi.

1992 yilda O'zbekistonning mahsulotlari chet ellarga 870 million AQSh dollar miqdorida eksport qilingan bo'lsa, 2003 yilda bu ko'rsatkich 3725 mln. AQSh dollarini, 2007 yilda esa 8991,5 AQSh dollarini tashkil etdi. MDH davlatlariga qilingan eksport darajasi 47,5 foizni boshqa xorijiy davlatlarga 52,5 foizni tashkil etgan²¹.

II. Faoliyat ko'rsatish, darajasiga qarab:

- asosiy bozor – bunda ishlab chiqarilgan tovarlarning asosiy qismi sotiladi;
- qo'shimcha bozor – mahsulotlarning birqismi sotiladi;
- samarasiz bozor – vaqtinchalik faoliyat ko'rsatadi;
- salohiyatli bozor – ma'lum sharoitdagina rivojlana oladigan bozor;
- sust bozor – yashashi yoki yashamasligi noma'lum bozor.

III. Mahsulotlarning sotilish turiga qarab:

- ulgurji bozor;

- chakana bozor.

IV. Tovarlar bilan ta'minlash darajasiga qarab:

- muvozanatli bozor;

- muvozanatsiz bozor;

- taqchil bozor.

V. Qonunga qarab:

- qonuniy bozor;

- xufiya bozor.

VI. Raqobat kurashiga qarab:

- erkin raqobat bozori;

- monopolistik bozor;

- oligopolik bozori;

²¹ Sosialno-ekonomicheskoe polojenie Respubliki Uzbekistan za 2006. Tashkent, 2007. 24 s. O'zbekiston Respublikasi axborot statistika qo'mitasi ma'lumotlari

- sof monopolistik bozori.

VII. Tarmoq turiga qarab:

- avtomobil bozori;
- kompyuter bozori;
- samolyot bozori va hokazo.

VIII. Mazmuni va ishlatilishiga qarab:

- **iste'molchilar bozori** – bunday bozorda ishlab chiqarish va shaxsiy iste'molchilar uchun sanoat va oziq-ovqat mahsulotlari sotiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu bozor talab va taklif, qiymat qonunlari asosida faoliyat ko'rsata boshlaydi. Iste'molchilar bozori asosida, birja savdosi, barter turlari vujudga keladi. Iste'molchilar bozorini rivojlanishi uchun O'zbekistonda savdo va umumiy ovqatlanish ob'ektlari xususiylashtirildi va erkin savdo baholariga o'tildi;

- **xizmat ko'rsatish bozori** – bu bozorning rivojlanganligi, aholining moddiy ne'matlar bilan yaxshi ta'minlanganligini ifodalaydi. Xizmat ko'rsatish bozori o'z navbatida quyidagi turlarga bo'linadi: kommunal-maishiy xizmat ko'rsatish, turistik, transport vositalari bilan ta'minlash tibbiy xizmat ko'rsatish, repetitorlik xizmati, axborot vositalari bilan ta'minlash xizmati va h.k. Iqtisodiyotning rivojlanishi bilan xizmat ko'rsatishning yangi shakllari vujudga keladi;

- **uy-joy bozori** – bu bozor iqtisodiyotning o'tish davrida vujudga keladi. Ma'ulmki, bozor iqtisodiyotining birinchi bosqichida uy-joy xususiylashtirildi. Uy-joy bozorining rivojlanishi ish kuchi migrasiyasiga ta'sir etadi. Ishchilar erkin ravishda o'zlarining ish joylarini o'zgartirish imkoniga ega bo'ladilar;

- **ish kuchi bozori (mehnat bozori)**. Bozor iqtisodiyoti sharoitida avvalgi darslarda aytib o'tganimizdek, ish kuchi tovar hisoblanadi. Demak, ish kuchi ham sotiladi. Bozor iqtisodiyoti ish kuchini ortiqcha bo'lishini taqozo etadi;

- **investisiya bozori** – moliyaviy bozorning o'ziga xos bir ko'rinishi hisoblanadi. Moliyaviy bozorning yana bir turi qimmatbaho qog'ozlar bozoridir. Bu bozorda pul bilan birgalikda, qimmatbaho qog'ozlar ham muomalada bo'ladi (aksiya, obligat

siya, veksel, cheklar). Qimmatbaho qog'ozlar bozorining turlaridan biri – fond birjasi hisoblanadi;

- **innovasiya bozori** – innovasiyaga texnik va ijtimoiy iqtisodiy yangiliklar, ixtiro va rasionalizatorlik takliflari hamda ilmiy texnikadagi yangi yutuqlar kiradi. Ular ham bozorda tovarga aylanadi.

Shu bilan birga innovasiya bozorida intellektual mahsulotlar ham sotiladi. Ularga takliflar, fikrlar, maslahat, axborot, model, nusxalar va ovozlari kiradi.

Yuqorida aytib o'tilgan bozorning turli xillari bir-biri bilan o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qilgan holda rivojlanadi. Ular o'rtasidagi muvozanat natijasida iqtisodiy muvozanat vujudga keladi.

3. Bozor iqtisodiyoti va foyda

Bozor iqtisodiyoti tovarlar va turli xizmatlarning doimiy harakatlarini o'z ichiga oladi. Bozor iqtisodiyoti tartibsiz, stixiyali harakatdan holi emas. Ammo u davlat tomonidan ishlab chiqilgan qonunlar harakati bilan ma'lum darajada tartibga solinadi. Demak, bozor iqtisodiyotiga ta'rif bersak – bu erkin raqobat asosida tovar ishlab chiqarish, turli xizmatlar ko'rsatish, iqtisodiy qonunlar asosida taqsimlash, ayirboshlash, iste'mol qilish va davlat tomonidan boshqarilishi ta'minlanadigan demokratik asosda tashkil etilgan iqtisodiy majmuadir.

Respublika iqtisodiyotini bozor iqtisodiyoti asosida tashkil etish ishlab chiqarish sub'ektlarining o'zaro yaqindan iqtisodiy aloqalarda bo'lishini va o'zaro birgalikda harakat qilishini ta'minlaydi.

Bozor iqtisodiyotini tashkil etish quyidagi muammolarni o'z ichiga oladi.

Jamiyat ehtiyojlarini to'liq ta'minlash uchun qanday tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish, ishlab chiqarishning qaysi tarmoqlarini rivojlantirish, qanday ishlab chiqarish texnologiyalaridan foydalanish va ishlab chiqarilgan mahsulotlarni

qanday usul biln iste'molchilar o'rtasida taqsimlashdan iborat. Bu muammolar korxonalar tomonidan ijobiy hal etilganda, korxonalarning ishlab chiqarish jarayonida yaratgan yangi yakuniy ichki mahsulot qiymati, ishlab chiqarishni tashkil etish uchun sarf etilgan avanslangan qiymatdan yuqori bo'ladi. Bunda korxonalar foyda olishlari mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning foyda ko'rishi korxona o'z mahsulotidan olgan umumiy daromadiga va ishlab chiqarish uchun charf etilgan ishlab chiqarish harajatlari miqdoriga bog'liq bo'ladi.

Korxona ishlab chiqarish harajatlari ishlab chiqarish vositalari, xom ashyo va ish kuchi harajatlarini o'z ichiga oladi. Ular doimiy (S) va (V) o'zgaruvchan harajatlarga bo'linadi.

Doimiy va o'zgaruvchi harajatlar darajasi ishlab chiqarish omillarining narxlariga bog'liq bo'ladi. Korxonalar ishlab chiqargan mahsulotni sotishdan qanchalik ko'p umumiy daromad ol-salar, ularning ishlab chiqarish harajatlarini kamayayotganligidan dalolat beradi. Erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulotlarga yuqori talab bo'lgan tarmoqlar rivojlanib boradi. Ularning iqtisodiy samaradorligi oshib boradi.

Iqtisodiy samaradorlik deb ma'lum mahsulot hajmini eng kam harajatlar sarflab ishlab chiqarish va ko'p foyda olishda ifodalana-di. Albatta, bozor tizimining ijobiy va salbiy tomonlari mavjud. Bu to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov: «Bozor tizimi yuqoridagi muammolarning eng maqbul echimini topadi, deyishi mumkin emas. Ammo hozirgi sharoitda bu savol-larga yaxshiroq javob topgan bozor tizimidir, demak uning ijobiy taraflari mavjud. Ikkinchi tarafdin, bozor mexanizmlarini ideal-lashtirish katta yangilish bo'lar edi....

Bozor iqtisodiyotining faqat ijobiy tomonigina emas, balki salbiy tomonini ham ko'ra bilishi kerak», degan edi²². Shuning uchun ham davlat bozorning salbiy taraflari oldini olish uchun iqtisodiyotni tartibga solishda faol qatnashishi kerak.

²² Karimov I.A. O'zbekiston o'z istiqloil va taraqqiyot yo'li. Toshkent: O'zbekiston, 1992, 44 b.

4. Bozor mexanizmining asosiy xususiyatlari

Bozor turli mulk shakllariga asoslangan ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish bilan iste'mol o'rtasida, raqobat asosida iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi.

Bozor mexanizmi bu ishlab chiqaruvchi sub'ektlar bilan iste'molchi sub'ektlar o'rtasida xom ashyo, ishlab chiqarish vositalari, texnologiyalari va tayyor iste'mol tovarlar narxlarini shakllanishi, daromadlarni olinishi, uni taqsimlanishida ifodalaniadi.

Bozor sharoitida ishlab chiqarish sub'ektlari bilan iste'mol sub'ektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tovar va pul shaklida to'g'ridan-to'g'ri amalga oshiriladi.

Bozor iqtisodiyoti turli mulk shakllariga asoslanganligi va ularni iqtisodiy mustaqil sub'ekt sifatida faoliyat ko'rsatishi bozor iqtisodiy mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Bu sub'ektlar iqtisodiy munosabatlarni mustaqil ravishda tanlab oladilar. Iste'molchi sub'ektlar bozor sharoitida asosiy iste'mol tovarlarini xarid qiluvchi sub'ektlar sifatida ishlab chiqaruvchilarni nima, qanday va qancha miqdorda mahsult ishlab chiqarishni belgilaydi. Chunki bozor erkin raqobati shuni talab etadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bozor mexanizmi o'zini-o'zi tartibga soladi. Bu tartibga solish ishlab chiqarish hajmi, sifati, turlari va narxlarida ifodalanadi.

Ingliz iqtisodchisi A.Smit talab va taklif asosida bozor narxlarining shakllanishi iste'molchilar talablari asosida ko'zga ko'rinmas qullar orqali ishlab chiqarish hajmini va ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanishni belgilaydi deb uqtiradi.

Ishlab chiqaruvchi sub'ekt mahsulotlariga iste'mol talablari bo'lgan taqdirdagina u foyda olishi mumkin.

Bozor iqtisodiyotining xo'jalik faoliyatida vositachilik, narxlarni shakllantirish, ishlab chiqaruvchi va iste'molchiga axborotlar etkazish, boshqarish, rag'batlantirish va ishlab chiqarish sub'ektlarini sog'lomlashtirish vazifalarini ham bajaradi.

Bozor tizimi murakkab tizim bo'lib, unda mustaqil, o'zining xususiyatlariga ega bo'lgan turli maqsadlar uchun xizmat qiladigan bozor yo'nalishlarini umumlashgan shaklidir.

5. Bozor infratuzilmasi

Infratuzilma deganda, bozorning normal faoliyat ko'rsatishi uchun xizmat ko'rsatadigan muhit tushuniladi. Bu xususida Prezidentimiz I.A. Karimovning «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» asarida shunday ta'kidlagan: «Bozor munosabatlarini shakllantirishini tegishli muhimsiz – tovar, pul bozorlarida va mehnat resurslari bozorida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida o'zaro aloqani ta'minlash kerak bo'lgan bozor infratuzilmasisiz tasavvur etib bo'lmaydi»²³.

Bozor infratuzilmasining vazifalari: bozor sub'ektlarining o'z manfaatlarini amalga oshirishni engillashtirishi; ularning ishlari samarasini oshirish, bozor munosabatlarini amalga oshirishni tashkil etish va ularning ishlari ustidan huquqiy va iqtisodiy jihatdan nazoratni amalga oshirish hisoblanadi.

Bozor infratuzilmasining asosiy elementlariga quyidagilar kiradi:

Kommersiya bank tizimi va sug'urta kompaniyalari;

Rivojlangan maxsus birjalar tarmog'i (tovar, xom ashyo fond, valyuta, mehnat birjalari);

Ishlab chiqarishdagi kommunikasiya vositalari teleks, telefaks, uyali telefon aloqalari, rivojlangan transport shaxobchalari;

Soliq va bojxona tizimi;

Konsalting kompaniyalari (iqtisodiy va huquqiy masalalar yuzasidan maslahat beruvchi malakali mutaxassislar xizmati);

Reklama va ommaviy axborot vositalari;

Auditor kompaniyalari va h.k.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov bozor infratuzilmasi to'g'risida shunday degan: «Umuman bozor infratuzilmasi shakllantirildi.

²³ Karimov I.A. «O'zbekiston buyuk kelajak sari». T.: O'zbekiston, 1998, 260-261 betlar.

Bank, moliya, soliq tizimlari, fond va tovar – xom ashyo birjalari, sug'urta, auditorlik, kompaniyalari va boshqa bozor tuzilmalarining yangi tarmog'i vujudga keltirildi. Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyati kuchaytirilmoqda.

Markaziy Osiyoda eng yirik, zamonaviy kompyuter texnikasi va telekommunikasiya tizimi bilan jihozlangan birja markazi ishga tushirildi. Eng muhimi, bozor tuzilmalari amalda ishlay boshladi»²⁴.

Yuqorida keltirilgan shartlar bozor infratuzilmasini tashkil etib, uning rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratadi.

Asosiy atama va tushunchalar

Bozor iqtisodiyoti, bozor mexanizmi, bozor tuzilmasi, bozor ob'ekti, bozor sub'ekti, bozor infratuzilmasi, audit, konsalting, investisiya, innovasiya, bozorning afzalliklari, bozorning salbiy tomonlari.

6-mavzu. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA BOZOR IQTISODIYOTINING SHAKLLANISH NAZARIYASI

1. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning zarurligi va ularning asosiy shartlari

XX asrning oxirida jahon taraqqiyotida muhim o'zgarishlar ro'y berdi. Bu o'zgarish, socialistik tizimning emirilishi natijasida sobiq socialistik respublikalarning o'z mustaqilligiga erishganligidir. Shuning uchun bu davr maxsus xususiyatlarga ega davrdir. Chunki mustaqil davlatlarning tashkil topishi nafaqat bu mamlakatlar o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarni o'rnatish, balki rivojlangan mamlakatlar bilan ham aloqalarni rivojlantirishni zarur qilib qo'ydi. Lekin jahon xo'jaligiga kirib borish uchun yangi

²⁴ Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari». – T.: O'zbekiston, 1997. 208-209 betlar.

mustaqil davlatlar o'z iqtisodiyotini jahon talablariga javob beradigan tarzda tashkil qilib, rivojlantirishlari lozim.

Lekin bu juda murakkab jarayondir. Chunki sobiq Ittifoqning hamma respublikalari singari O'zbekistonga ham sobiq Ittifoqdan batamom barbod bo'lgan iqtisod meros bo'lib qoldi. Uning hayotga layoqatli emasligi, butun iqtisodiy tizim yoppasiga davlat mulkchiligiga asoslanganligi, korxonalarining markazga qaramligi va iqtisodiy huquqlarga ega emasligi, xalq xo'jaligi haddan tashqari monopoliyalashtirilganligi va markazlashtirilgan tazyiq siyosati, bozor iqtisodiyotini tartibga soluvchi omillarga va insonga samimiy e'tiborning yo'qligi bilan asoslangan edi. Bu sharoitda insonga boshqaruv sohasida «vint» va iqtisodiy munosabatlar tizimida «omil» roli berilgan edi. Qisqasi, buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyot o'zining oxirgi davrida ishlab chiqarishning pasayishiga olib keluvchi, tobora kuchayib borayotgan iqtisodiy inqiroz, giperinflatsiya kabi ko'pgina jamiyatga zarar keltiruvchi hodisalar bilan ifodalanadi. O'zbekiston misolida olib qaraydigan bo'lsak, markaz O'zbekistonning manfaatlarini hisobga olmagan holda, uni xom ashyo bazasiga aylantirib qo'ygan edi.

Korxonalarining ko'pchiligi tovarni respublikada ichki bozor uchun emas, balki tashib ketish uchun ishlab chiqargan. Aksariyat tarmoqlarda tugallanmagan texnologik jarayonga ega ishlab chiqarish tashkil qilingan edi. Ular xom ashyoni dastlabki qayta ishlash va yarim tayyor mahsulotlarni chiqarish bosqichida to'xtab qolar edi.

Xalq xo'jaligi tarkibining buzilishi 1990 yilda O'zbekistonning respublikalararo savdo oborotida salbiy 3,7 milliard rublni yoki yalpi milliy mahsulotning 11 foizini tashkil qilgan. Shu bilan birga respublika neft va boshqa energetika manbalari bilan o'zini-o'zi ta'minlash imkoniyatiga ega bo'la turib, 10 million tonnadan ziyod neftni chetdan olar edi.

G'alla, qand, go'sht, sut mahsulotlari ham aksariyat chetdan sotib olinar edi. Bularning oqibatida 1990 yilda respublika aholisining 70 foiziga yaqinining jami daromadlari tirikchilik

o'tkazish uchun zarur bo'lgan eng quyi darajadan ham past edi. 2007 yilga kelib importni eksport bilan qoplanishi 169,8 foizni tashkil qilgan. Natijada aktiv savdo balansi ya'ni saldosi 3755,9 mln. dollarni tashkil etgan. 2007 yilga kelib, aholining pul harajatlari 30,7 foizga o'sib, 16572,8 mlrd. so'mni, daromadlari esa 30,2 foizga ko'payib 16872,7 mlrd. so'mni tashkil etgan. Umumiy aholi daromadi umumiy harajatlarga nisbatan 274,2 mlrd. so'mga ko'p bo'lgan. Bu sobiq tizim davrida respublika aholisini boshqa mamlakatlar bilan taqqoslaganda, kambag'allik chegarasidan ham past darajada yashashga olib kelgan edi.

Totalitar byurokratik tizim mamlakatni xom ashyo bazasiga aylantirgan edi. Respublikaning tabiiy resurslari va ekologik muhitiga juda ko'p miqdorda va qaytarib bo'lmaydigan darajada zarar etkazdi. Bunga Orolning fojeasi misol bo'ladi.

Yuqoridagi va shunga o'xshash juda ko'p salbiy oqibatlar respublikada siyosiy-iqtisodiy o'zgarishlar olib borish zaruratini yuzaga keltirishi natijasida 1991 yil 31 avgustda O'zbekiston Respublikasi o'zini mustaqil deb e'lon qildi. Bu kundan boshlab O'zbekiston nafaqat siyosiy, balki iqtisodiy mustaqillikka ham ega bo'ldi. Endi bu mustaqillikni mustahkamlash vazifasini bajarishdek ulkan va murakkab vazifa turar edi. Bu vazifani imkon qadar ijobiy hal qilishning birdan-bir yo'li respublikani bozor iqtisodiyoti qonuniyatlari asosida rivojlantirishdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish yagona xo'jalik yuritish tizimini joriy etish bo'lib, insonlar uchun mutlaqo yangi hayot falsafasidir. Respublikamiz bozor munosabatlariga o'tishning hamda ichki va tashqi siyosiy shakllantirishning nazariy asoslari, shuningdek, amaliy dasturini ishlab chiqdi.

2. Iqtisodiyotni isloh qilishning asosiy yo'nalishlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov o'zining bir qator chiqishlarida iqtisodiy islohotlarni o'tkazish tajribasini hisobga olgan holda, o'z ichiga eng asosiy tamoyillarni oluvchi respublikaning bozor munosabatlariga o'tishidagi modeli mohi-

yatini umumlashtirib berdi. Bu haqda I.A.Karimov quyidagilarni ta'kidlaydi: «Biz boshqa davlatlarning rivojlanish jarayonida to'plagan va respublika sharoitida tatbiq qilsa bo'ladigan barcha ijobiy tajribalaridan foydalanish imkoniyatini istisno qilmaymiz.

Ayni chog'da biron bir andozadan, hatto u muayyan mamlakatda ijobiy natijalarga olib kelgan bo'lsa ham, ko'r-ko'rona nusxa ko'chirish mutlaqo nomaqbuldir. Shunisi aniq ravshanki, muayyan vositalar va usullar qaysi mamlakat uchun mos bo'lsa, ular o'sha mamlakatga xos bo'lgan alohida sharoitlardagina ijobiy samara berishi mumkin»²⁵.

O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish modelining o'ziga xosligi va yangicha tabiati uning xususiy mohiyati ustuvor maqsadlari mantiqli o'zaro bog'langan mamlakatning bozor munosabatlariga o'tishi haqida Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan besh tamoyilda o'z ifodasini topgan²⁶.

Bu tamoyillar quyidagilar:

1. Iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi. Iqtisodiyotni siyosatdan ustun turmog'i uning ichki mazmunini tashkil etmog'i lozim. Buning natijasida iqtisodiyotning islohlashtirilishi va rivojlantirilishi uchun mustahkam moddiy baza yaratilmoqda. Iqtisodiyot siyosatchilar ko'rsatmalari bilan emas, balki o'ziga xos ichki qonunlarga asoslanib rivojlanishi kerak. Bu tamoyilni hisobga olmaslik, iqtisodiyotda inqiroziy hodisalarga va xalq turmush darajasining keskin pasayishiga olib keladi. I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «Inson iqtisodiyot uchun emas, iqtisodiyot inson uchun» bo'lishi kerak.

2. Davlat iqtisodiyotning bosh islohotchisidir

Murakkab o'tish davrida iqtisodiyot ustidan boshqaruvni yo'qotmaslik uchun, mamlakatda tartibsizlik paydo bo'lmasligi uchun hukmdor funksiyalar davlatda qolishi kerak.

²⁵ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. – Toshkent: O'zbekiston, 1998. 87-88 betlar.

²⁶ Karimov I.A. O'zbekiston mustaqil taraqqiyot yo'lida. – Toshkent: O'zbekiston, 1994. 26-27 betlar.

Aynan davlat deb, ta'kidlaydi I.A.Karimov, – yangi huquqiy negiz va yangi ijtimoiy munosabatlarning, erkin demokratik me'yorlarga o'tishning, ko'p tuzumli iqtisodiyotni tashkil topish va bozor iqtisodiyoti infratuzilmasining yangi bank, moliya, soliq tizimlari shakllanishining tashabbuskori bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotiga harakat qilingan sari davlat bevosita boshqarishdan asta-sekin iqtisodiy vositalar va rag'batlantirishlar yordamida iqtisodiyotni bilvosita boshqarishga o'tadi.

3. Qonun ustuvorligi, qonunlarga bo'ysunish

Davlat iqtisodiyot faoliyatining huquqiy asoslarini, o'ziga xos «bozor shart-sharoitlarini» vujudga keltiradi. Ularning doirasida bozor sub'ektlarining o'zaro aloqalari amalga oshirilishi mumkin.

Islohotlarning huquqiy ta'minlanishi iqtisodiy islohotlarning negizi, ularning to'la bajarilishining kafolatlanganligidir. Bunda fuqarolarda qonunga bo'ysunish, ijroiya huquqiy madaniyatni tarbiyalash lozim.

4. Kuchli ijtimoiy siyosat

Ma'lumki, bozor munosabatlari insonga munosib turmush sharoiti yaratuvchi vositadir. Shuning uchun, bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida kuchli ijtimoiy siyosat yurgizish, aholini ijtimoiy himoyalash etakchi tamoyil bo'lib, Konstitutsiya bilan belgilangan islohotlarning so'nggi maqsadidan kelib chiqadi. O'zbekistonda davlat tomonidan o'tkazilayotgan ijtimoiy siyosatning o'ziga xosligi, uning kuchliligi aholining aniq tabaqalariga qaratilganligidir.

Faqat ijtimoiy himoyalash va kafolatlarning kuchli, ta'sirchan mexanizmi bozor iqtisodiyoti sari tinimsiz rivojlanib borishni ta'minlaydi, aholi tomonidan islohotlarni qo'llab-quvvatlashga asos bo'ladi, mamlakatda barqarorlikni saqlaydi.

5. Bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish

Bu etakchi tamoyil iqtisodiyotdagi islohotlarning butun ichki mantiqini, rivojlantirib borish xarakterini belgilab beradi. Bozor munosabatlariga o'tish amaldagi xo'jalik mexanizmini yangilashdan iborat bo'lmay, balki buyruqbozlik iqtisodiyoti o'rniga bozor iqtisodiyotini yaratishdir.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar qatoridan o'rin olish bizning respublika uchun juda murakkab vazifadir. Bu vazifani birdaniga bajarib bo'lmaydi, chunki, eng avvalo, yangi hayotga moslashish, yangicha fikrlash, yangicha yashashga o'rganish zarur, boqimandalikni bartaraf etish, yangicha munosabatlarni shakllantirish, o'z taqdiriga va farovonligiga mas'uliyatni tarbiyalash zarur.

Eng muhimi esa bizning respublikada 2007 yilda aholini ish bilan bandligi 216% ko'paygan. 2007 yilda mehnat va aholini ijtimoiy himoya qilish vazirligi ma'lumotlariga asosan «Bandlik» dasturiga asosan 628,9 ming ish joylari yaratildi.

Demak, bozor munosabatlariga birdaniga o'tish orqali, aholining asosiy qismini bozor iqtisodiyotining shafqatsiz jarayonlariga duchor qilib qiynash bizning maqsadimizga ziddir. Shuning uchun bozor munosabatlariga o'tish bir zumdagi hodisa emas, balki bir qator o'zaro bog'langan bosqichlardan iborat uzoq davrdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining birinchi bosqichida (1991-2000) yillar ichida ikki asosiy masala: ma'muriy buyruqbozlik tizimini tugatish, iqtisodiy krizisdan chiqish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish va respublika sharoitlaridan kelib chiqqan holda bozor munosabatlarini shakllantirishni amalga oshirishdan iborat edi.

Respublikada birinchi galda iqtisodiy islohotlarning huquqiy negizi tashkil etildi.

«O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida»gi Qonun, er osti boyliklari to'g'risidagi, joylarda davlat hokimiyati to'g'risidagi, fuqarolarning o'z-o'zini boshqar-

ish organlari to'g'risidagi va boshqa ko'p qonunlar asosida hokimiyatning birdan-bir to'la huquqli bo'lgan hokimlik instituti yaratildi.

Ikkinchidan, yangi iqtisodiy munosabatlarga asoslangan mulkchilik munosabatlari shakllantirildi.

Uchinchidan, xo'jalik yuritishning va institusional o'zgarishlarning bozor sharoitlariga mos keladigan yangi mexanizmlari: bozor infratuzilmasi, xo'jaliklarni shakllantirish va yuritish bo'yicha yangi me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi.

To'rtinchidan respublikani xalqaro munosabatlarda teng huquqli sub'ekt sifatida ta'minlovchi huquqiy me'yorlar yaratildi. Ya'ni tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida Respublikaning xalqaro etakchi tashkilotlarga a'zoligi to'g'risida, valyutani tartibga solish to'g'risida, chet el investisiyalarini jalb etish, ularning egalari huquqlarini himoya qilish to'g'risida qonunlar yaratildi.

Beshinchidan, insonlar ishonchini ta'minlovchi, konstitusion va yuridik huquqlarni himoya qiluvchi jamoat tashkilotlarining huquqlari vijdon va din erkinligi qonunlari qabul qilindi. Bu degan so'z respublikamizda qonun ustuvorligi ta'minlandi.

2001-2007 yillarni o'z ichiga olgan ikkinchi bosqich davrida mamlakatimiz rivojlanishi qayta yangilash asosida iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish, «Islohotlar – islohot uchun emas, avvalo inson uchun uning manfaatlari uchun» degan shior ostida amalga oshirildi.

6. Bozor infratuzilmasi va uning unsurlari

Bozor sharoitida xaridorni xukmi ahamiyatlidir. Ya'ni xaridor o'ziga nima kerak ekanligini o'zi belgilaydi, tovar uni qoniqtiradimi, yo'qmi? Lekin shu bilan birga xaridor bozorining uzoq yoki yaqinligi, unga etib borishi uchun transport vositalarining quylayligi, bozordagi mahsulotlarning sifati va bahosining qoniqarli bo'lishi bilan qiziqadi. Bu masalaning bir tomonidir. Masalaning ikkinchi tomonida esa mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatuvchi sohalarning o'ziga xos talab va taklif xususi-

yatlari yotadi. Bu xoll tabiiyki, iste'molchilar bilan ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchilar o'rtasida keskin ziddiyatlarni kelitrib chiqaradi. Shunday sharoitda bozor infratuzilmasi yuzaga keladigan barcha ziddiyatlarni xal qilish, ya'ni ham iste'molchilarning talablarini qondirish, ham ishlab chiqarish va savdo uchun qulay sharoit yaratib berishdan iborat bo'ladi.

Xo'sh shunday ekan, bozor infratuzilmasi nima?

Infratuzilma deganda, bozorning qulay faoliyat ko'rsatishi uchun xizmat ko'rsatadigan muhit tshuniladi. I.A.Karimov «Bozor munosabatlarini shakllantirishni tegishli muhitsu – tovar, pul bozorlarida va mehnat resurslari bozorida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida o'zaro aloqani ta'minlash kerak bo'lgan bozor infrastrukturasisiz tasavvur etib bo'lmaydi» degan edilar (6. 260-261 betlar).

Infratuzilma shartli ravishda quyidagi unsurlardan tashkil topadi: - tadbirkorlikni tayyorlash va o'qitish tizimi; xususiy biznesni ro'yxatga oluvchi bo'limlar; moliya-kredit tizimi; kommersiya bank tizimi va sug'urta kompaniyalari, reklama va ommaviy axborot vositalari, kommunikasiya vositalari; soliq va bojxona tizimi; konsalting xizmatlari (iqtisodiy va xuquqiy masalalar yuzasidan maslahat beruvchi malakali mutaxassislar xizmati, auditor kompaniyalari xizmatlari va boshqalardan tashkil topadi); ulgurji – vositachilar tuzilmalari; birja bozorlari; agroxizmat bozori; transport ta'minoti; xizmat bozori; tashqi iqtisodiy aloqalar ta'minoti.

Bozor infratuzilmasining bu barcha unsurlari ishlab chiqaruvchilarning savdo-sotiq, moliya-kredit ishlariga, sherik topishga, ish kuchini yollashga ko'maklashadi, davlatning iqtisodiyotni tartibga soluvchi tadbirlarini amalga oshiradi, ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilar o'rtasida aloqalar o'rnatishga yordam beradi. Ularning ba'zilari davlat tizimidagi korxona va tashkilotlar bo'lsa qolganlari mustaqil muassasa yoki uyushmalardan iborat bo'lib, ko'rsatilgan xizmati uchun haq oladi.

Bozor infratuzilmasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. **Sanoat mahsulotlari bo'yicha:** qabul qilish, o'rnatish, joylash, saqlash, talabga muvofiq iste'mol uchun etkazib berish;

2. **Qishloq xo'jalik mahsulotlari bo'yicha:** qabul qilish, yuvish, quritish, sortlarga ajratish, joylash, o'rnatish, konteynerlarga solish, saqlash, jamlash, kerak bo'lganda sovtutish va iste'mol uchun bir maromda etkazib berish;

3. **Hamma turdagi mahsulot uchun:** yirik iste'molchilarga etkazib berish uchun tovarlarni to'plash yoki aksincha, mayda iste'molchilarga talabga muvofiq etkazib berish uchun yirik partiyadagi tovarlarni komplektini maydalashtirish;

4. **Tadbirkorlik faoliyatini kreditlash;**

5. **Tadbirkorlik tavakkalligini sug'urtalash;**

6. **Tovar topishni ta'minlash;**

7. **Tadbirkorlarni ro'yxatdan o'tkazish;**

8. **Bitishuvlarni ro'yxatdan o'tkazish;**

9. **Bozor ishtirokchilarini manfaatlarini xuquqiy ximoya qilish;**

10. **Bozor ishtirokchilariga konsalting, injiniring, auditor, loyixa-smeta xizmatini ko'rsatish.**

Shunday qilib, bozor infratuzilmasi va uning unsurlari barcha bozor turlarini faoliyat ko'rsatishi hamda davlatlararo iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni ta'minlaydi.

7. Hozirgi davrdagi respublika iqtisodiy ahvolning tahlili

Ma'lumki, O'zbekiston tabiiy ne'matlarga boy jannatmakon o'lkadir. Respublikamizda mineral xom ashyoning 95 turi mavjuddir. Markaziy Osiyo bo'yicha O'zbekistonga gaz kondensati zaxiralarining 71%, neftning 31%, tabiiy gazning 40%, ko'mirning 55%, gidroenergetika resurslarining 14%, foydalani-
layotgan gidroenergetika resurslarining 21% to'g'ri keldi. Respublikada keyingi 2005-2006 yillar ichida garchan paxta ekin maydoni 1,7 foizga kamaygan bo'lsada, etishtirilayotgan paxta

miqdori 3600,3 ming tonnani tashkil etadi. Bular bizning respublika juda boy zaxiralarga ega ekanligidan dalolat beradi.

Mustaqil davlat sifatida bizning asosiy vazifa, bu zaxiralardan oqilona foydalangan holda respublika iqtisodiyotini ko'tarish, xalq turmush darajasini yaxshilashdir.

Respublikada islohotlarni olib borishda engil yo'l qidirilmadi. Shuning uchun isloh qilishning dastlabki bosqichlarida iste'mol bozori biroz cheklandi.

Ayni chog'da mablag' va zaxiralarni iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarga sarflab, xorijga mahsulot tayyorlaydigan, ilg'or texnologiya bazasi bilan jihozlangan zamonaviy korxonalarni barpo etib, ichki bozorni o'z mollarimiz bilan ozmi-ko'pmi to'ldirishga erishdik. Bu yo'lda xukumat tomonidan ishlab chiqaruvchi korxonalarga turli imkoniyatlar berilmoqda.

Respublikada ishlab chiqarishni tashkil qilish va rivojlantirish uchun investisiyalar ko'paytirildi.

Qisqa vaqt ichida bu tadbirlar o'z natijasini berdi. Bu Asakadagi avtomobil zavodi, Buxoro neftni qayta ishlovchi zavodning ishga tushirilishi, Ko'kdumaloq, Mingbuloq va shu kabi konlarning ishga tushirilishi, Andijon, Qo'kon va Yangiyulda spirt ishlab chiqaruvchi korxonalarni, Xorazmda qand zavodi, Qizilqum fosfor kombinati, Qo'ng'iro't soda zavodini qurish, O'zbekiston qiyin eriydigan va o'tga chidamli materiallar kombinati, Olmaliq va Navoiy kon-metallurgiya kombinati va boshqa ko'pgina korxonalar mustaqilligimiz mevasi bo'lib, respublikamiz ravnaqiga o'z hissasini qo'shib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi mustaqil bir davlat sifatida o'zining iqtisodiy aloqalarini davlat, xalq manfaatlaridan kelib chiqqan holda o'rnatadi.

Ko'pgina xalqaro tashkilotlar: Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki, Evropa tiklash va taraqqiyot banki, Evropa Ittifoqi Komissiyasi va boshqalarga a'zo bo'ldi.

2006 yilda Respublikada xorijiy sarmoya ishtirokida 2919 ta korxonalar faoliyat ko'rsatdilar. Bu o'tgan yildagiga nisbatan 242 taga ko'pdir.

Qo'shma korxonalarning 53,8 foizi sanoat tarmoqlarida faoliyat ko'rsatadi. Shulardan 16,6 foizi iste'mol buyumlari ishlab chiqarish bilan shug'ullanadilar. 20,8 foizi savdo va umumiy ovqatlanish bilan, 4,2 foizi transport va aloqa bilan 4,8 foizi qurilish bilan va 2,4 foizi qishloq va o'rmon xo'jaliklari bilan shug'ullanadi²⁷.

Respublika tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish, uning huquqiy negizlarini yaratib berish maqsadida «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida», «Chet el investisiyalari va xorijiy sarmoyadorlar faoliyatining kafolati to'g'risida» qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlar qabul qilindi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining ikkinchi bosqichida eng ustuvor vazifalar bo'lib davlat xususiylashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish, raqobatchilik muhitini yaratish, xorijiy investisiyalar va texnologiyalarni jalb etish, makroiqtisodiyotni barqarorlashtirishga erishishdan iboratdir.

Iqtisodiy islohotlarning ikkinchi bosqichida xalq xo'jaligining tarkibiy tuzilishiga katta e'tibor beriladi. Bundan maqsad, ichki ishlab chiqarishni rivojlantirish hisobiga chet eldan kamroq mahsulotlar keltirish, aholining iste'mol talabini ichki ishlab chiqarilgan mahsulot evaziga qondirish, ishlab chiqarishni yakuniy mahsulotlarga o'tkazish, chetga eksportni rivojlantirish, mehnat resurslaridan unumli foydalanishni ta'minlash va tarmoqlar, iqtisodiy rayonlar o'rtasidagi notenglikni tugatishga erishishdan iboratdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining ikkinchi bosqichining maqsadi respublikada kuchli ijtimoiy kafolatni ta'minlovchi demokratik davlatni uzil-kesil toptirishdir.

Asosiy atama va tushunchalar

O'tish davri, bozor islohotlari, iqtisodiy islohotlar, iqtisodiy ukulad, iqtisodiyotni erkinlashtirish, islohotlar konsepsiyasi, iqtisodiyotni barqarorlashtirish.

²⁷ Sosialno-ekonomicheskoe polojenie Respubliki o'zbekistan za 2006 god. – Tashkent 2007. 33 s.

7. TALAB VA TAKLIF MUVOFIQLIGI NAZARIYASI

1. Talab qonuni va talab tushunchasi

Bozordagi xaridor o'ziga zarur bo'lgan narsalarni sotib olib, ehtiyojlarini qondirishga intiladi.

Ammo kishi ehtiyojlarining qay darajada qondirilishi, uning muayyan tovarga bo'lgan talabi, aholining pul daromadlari va uning o'zgarishi, bozor hajmiga, bozordagi mollarning narxlariga, iste'molchilarga beriladigan imtiyozlar kabi omillarga bog'liq bo'ladi.

Bularning ichida talabni aniqlab beradigan asosiy omil bu tovarning bahosidir.

Talab qonuni iqtisodiy qonun bo'lib talab darajasi bilan baho o'rtasidagi bog'liqlikni belgilaydi. Muqobil iqtisodiy davrda talab hajmi baho darajasiga bog'liq bo'ladi. Baholar darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, talab darajasi shunchalik past bo'ladi. Chunki bu omil talabni u yoki bu tomonga qarab o'zgarishiga olib keladi. Xo'sh, talabning o'zi nima?

Talab – bu iste'molchining muayyan joyda va muayyan vaqtda tovar yoki xizmat sotib olish istagi va imkoniyatidir. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, bu pul bilan ta'minlangan ehtiyoj, ya'ni to'lovga qodir ehtiyojdir.

Aynan mana shu ehtiyojga qarab, bozorga chiqarilishi lozim bo'lgan tovarlarning miqdori va assortimenti aniqlanadi. Talab iste'molchi sotib olish qobiliyatiga ega bo'lgan tovar miqdorini belgilab beradi.

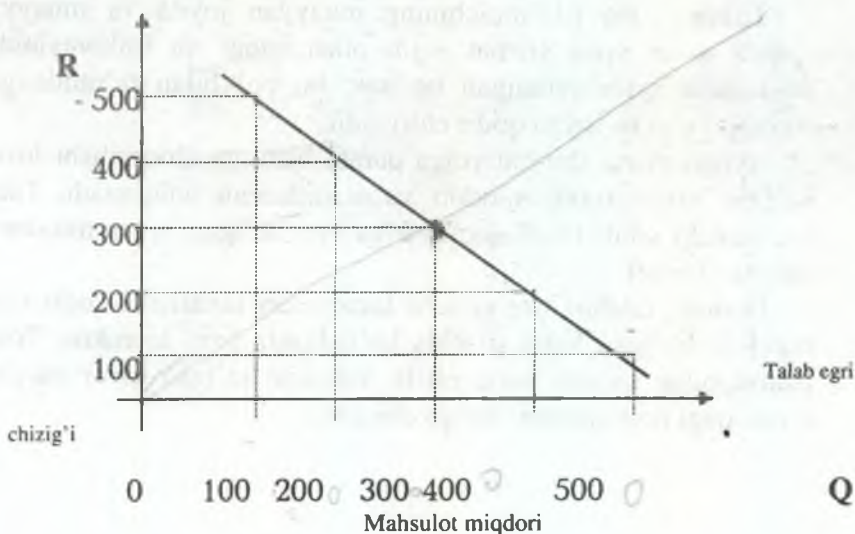
Demak, talabni iste'molchi tomonidan tovarlarni sotib olish mumkin bo'lgan baho sifatida ko'rishimiz ham mumkin. Tovar bahosi bilan xaridor sotib olishi mumkin bo'lgan tovar miqdori o'rtasidagi bog'lanishni ko'rib chiqamiz.

1-jadval

Tovar birligining bahosi (so'm)	Talab miqdori (dona)
500	1000
400	2000
300	3000
200	4000
100	5000

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, tovar birligining bahosi qanchalik past bo'lsa, iste'molchining xarid quvvati, ya'ni sotib olishi mumkin bo'lgan tovar miqdori shunchalik ko'p bo'ladi va aksincha.

Demak, tovar bahosi bilan tovar miqdori o'rtasidagi bog'lanish (Rasm 1) nisbat ko'rinishda bo'ladi va talab egri chizig'i deyiladi.

1-rasm. Talab egri chizig'i

bu erda: OP - tovarlar bahosi.
OQ - tovarlar miqdori.
T - tovar talabi.

Talab egri chizig'i talab hajmini iste'mol tovarlari baholariga bog'liqligini ifodalaydi. Talab faqat baho omili bilangina belgilanmaydi, uning o'zgarishiga quyidagi omillar ham ta'sir ko'rsatadi:

- iste'molchilar odat va didlarining o'zgarishi. U asosan reklamaning yoki modaning o'zgarishi natijasida ro'y beradi;

- bir-birini o'rnini bosuvchi tovarlarning mavjudligi. Ikki xil bir turdagi tovar bir xil talabni qondirishi mumkin. Bu tovarlar bir-birini o'rnini bosuvchi tovarlar deyiladi. Bu tovarlarning birining, narxi o'zgarishi, ikkinchisiga bo'lgan talabni o'zgartirishiga olib keladi;

- to'ldiruvchi tovarlar narxlarining o'zgarishi. Ko'p turdagi tovarlar birgalikda sotib olinadi. Poyafzal bilan moy bir-birini to'ldiradi. Shuning uchun poyafzal narxining o'sishi unga bo'lgan talabni pasaytiradi. Binobarin poyafzal moyiga bo'lgan talab ham pasayadi;

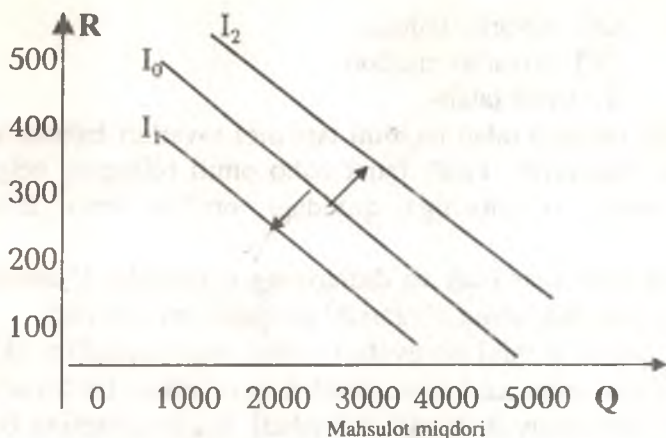
- tovar nafliligining o'zgarishi. Sabzavot mevalarini mavsumga qarab, sog'liq uchun foyda ekanligi haqidagi ma'ruza unga bo'lgan talabni oshiradi;

- daromadning o'zgarishi. Aholi daromadlarining oshishi, ularning xarid quvvatini oshiradi, bu esa tovarlarga bo'lgan talabni ham oshiradi;

- atrof-muhitdagi o'zgarishlar. Agar havo isib ketsa, salqin ichimliklar va muzqaymoqqa bo'lgan talab oshadi va aksincha;

- axoli sonining o'sishi. Aholi tug'ilish darajasining o'sishi akusherlik xizmati, maktabgacha tarbiya, maktab tarbiyasi kabi xizmatlarga, bolalar uchun kerak mahsulotlarga talabni oshiradi va aksincha.

Umuman talab bahoga bog'liq bo'lmagan (2-rasm) omillar natijasida u yoki bu tomonga o'zgarishi mumkin.

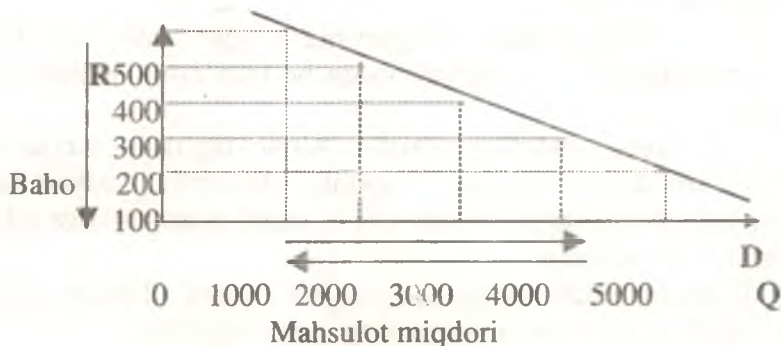
2-rasm. Talab egri chizig'ing narxdan tashqari omillar ta'sirida o'zgarishi.

I_0 – ish haqi o'zgarmagan holdagi egri talab;

I_2 – ish haqi ko'tarilgandagi egri talab;

I_1 – ish haqi pasaygandagi egri talab.

Lekin bu faqat talabning ortishi (I_2) yoki talabning pasayishi (I_1)ni bildiradi. Ammo iqtisodiyotda «talab miqdorining o'zgarishi» degan tushuncha muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu o'zgarish (3-rasm)da ko'rsatilgan chizmadagi talabning tovar bahosiga nisbatan o'zgarishini nazarda tutadi. Bunda o'zgarish (3-rasm) egri chiziq bo'ylab kuzatiladigan, ya'ni har bir bahoga mos ravishda mahsulot miqdori bilan belgilanadi.

3-rasm. Talab miqdorining narx ta'sirida o'zgarishi.

Talabning bunday o'zgarishi talab egiluvchanligi deyiladi. Demak, talab egiluvchanligi talabning baho o'zgarishiga javoban o'zgarishidir.

2. Taklif tushunchasi va taklif qonuni

Taklif qonuni tovarlar bahosi bilan taklif qilinayotgan mahsulotlar bog'liqligini ifodalaydi.

Bozordagi tovarlar bahosi faqat talabga bog'liq bo'lmay, taklifga ham bog'liq bo'ladi. Ya'ni bozordagi tovarlarning miqdori ham ma'lum darajada bahoning shakllanishiga sabab bo'ladi.

Taklif – bu bozorga sotish maqsadida keltirilgan yoki keltirilishi aniq bo'lgan mahsulotlar miqdoridir.

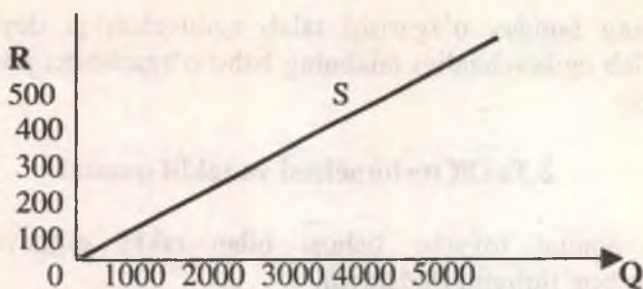
Taklifning bahoga nisbatan yoki bahoning taklifga nisbatan o'zgarishini quyidagi jadval orqali ifodalash mumkin:

2 –jadval

Tovar birligining bahosi (so'm)	Talab miqdori (dona)
500	1000
400	2000
300	3000
200	4000
100	5000

Jadvaldan ko'rinib turganidek, mahsulotga qo'yilgan baho qanchalik yuqori bo'lsa, bozorga keltirilayotgan mahsulot miqdori ham shuncha kam bo'ladi.

Demak, tovarning bahosi bilan xaridorga taklif qilinayotgan miqdori o'rtasida to'g'ri munosabat mavjuddir. Bu bog'lanish **taklif egri chizig'i** orqali ifodalanadi. Uni chizma (4-rasm) orqali ifodalaymiz.

Mahsulot miqdori

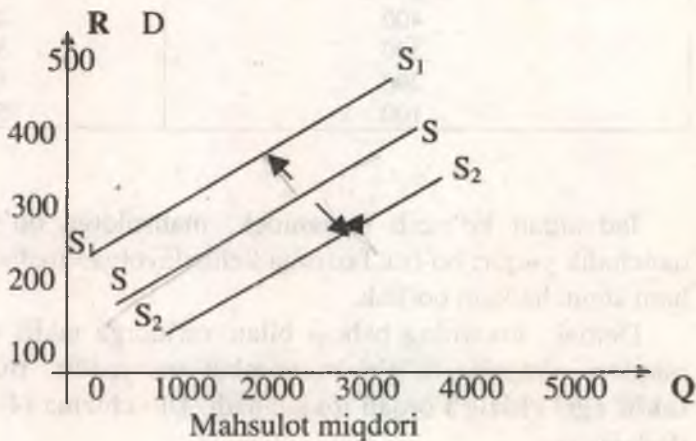
4-rasm. Taklif egri chizig'i.

OR - tovarlar bahosi.

OQ - tovarlar miqdori.

S - bozordagi taklif.

Taklif hajmining o'zgarishi (5-rasm)dagi chizmadan ko'rinib turganidek tovar bahosiga bevosita bog'liq bo'ladi va aynan taklif egri chizig'i bo'ylab kuzatiladi.

5-rasm. Taklif egri chizig'ining narxdan tashqari omillar ta'sirida o'zgarishi.

Taklif hajmi darajasining baho oshishi (pasayishi)ga javoban o'zgarishi taklif egiluvchanligi deyiladi. Lekin taklif ham talab singari faqat baho omili natijasidagina o'zgarmaydi. Buning o'zgarishiga bahoga bog'liq bo'lmagan omillar ham ta'sir qiladi. Bular quyidagilardir:

- resurslar bahosining o'zgarishi. Ma'lumki ishlab chiqarish jarayonlari resurslar bahosi bilan chambarchas bog'liqdir. Shuning uchun ishlab chiqarilayotgan mahsulot miqdori bevosita resurslar bahosiga bog'liq;

- texnologiyaning o'zgarishi. Yangi texnologiyaning joriy etilishi resurslardan samarali foydalanishga, bu esa o'z navbatida ko'proq mahsulot ishlab chiqarishga olib keladi;

- soliq va dotasiya miqdori. Ularning oshishi yoki kamayishi bevosita tovar taklifini o'zgartiradi;

- o'rindosh tovarlar bahosining o'zgarishi. Masalan: «Coka-Cola» yoki «Fanta» bahosining oshishi boshqa shunga o'xshash ichimliklar bahosini oshiradi;

- sotuvchilarning soni va hokazo.

Bir xil yoki shunga o'xshagan mahsulot ishlab chiqaruvchi firmalarning o'sishi yoki kamayishi. Ishlab chiqaruvchi sub'ektlarning kutishlari.

Odatda tovarlarga narxlarni pasayishi yoki ko'tarilishi holatlarini, xom ashyo resurslariga bo'lgan narxlarni arzonlashuvi yoki ko'tarilishi bilan yoki eksport va import uchun boj to'lovlarni o'zgarishlari bilan bog'liq bo'ladi.

Lekin talab qonuni singari bu omillar ham taklifni o'zicha o'zgartiradi, (6-racm) taklif hajmini emas. Taklifning S_1 yoki S_2 tomonga o'zgarishi yuqorida keltirilgan, ya'ni bahoga bog'liq bo'lmagan omillar natijasidir. Bu erda taklif S_1 tomonga o'zgarsa, u holda taklif ko'payadi.

Aksincha taklif egri chizig'i S_2 tomonga o'zgarsa, taklif kamayadi. Taklifning egri chizig'i bo'ylab pastga yoki tepaga qarab o'zgarishi taklif hajmining ko'payishi yoki kamayishini bildiradi. Shuning uchun iqtisodiyotda «taklif hajmining o'zgarishi» va «tak-

lifning o'zgarishi» degan tushunchalar bo'lib, ular chizmada ko'rsatilganidek bir-biridan farqlanadi.

3. Muvozanatli bozor narxlarini tashkil etish

Talab va taklif egri chizig'i bizga turli narxlarda xaridorlar qancha tovar xarid qilishi, sotuvchi esa qancha tovar taklif qilish mumkin ekanligini ko'rsatadi.

Ammo ular qanday narx bo'lganida oldi-sotdi haqiqatan ro'y berishini aniq ifodalamaydi. Buni aniqlash uchun talab va taklif egri chiziqlarini birlashtirish lozim bo'ladi. Buning uchun yuqoridagi ikkita jadvalni qiyosiy tahlil qilamiz. Agar 1 birlik mahsulot 500 so'mdan sotilsa, xaridor 1000 birlik mahsulot sotib olish imkoniyatiga ega.

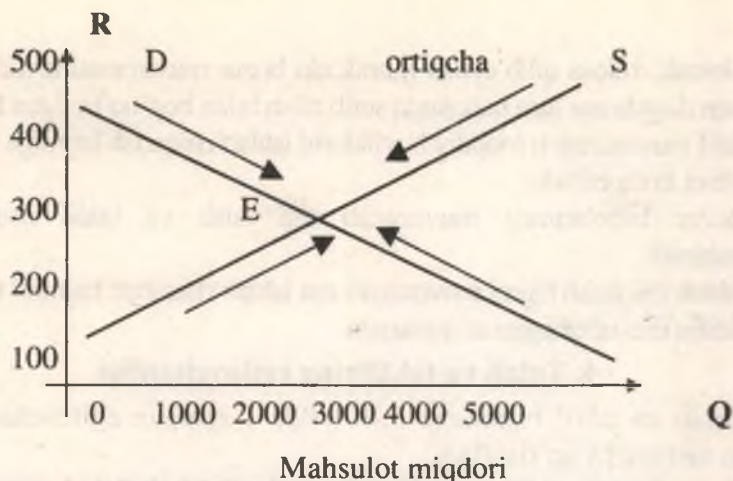
Ishlab chiqaruvchi esa, bu narxda 5000 birlik mahsulot taklif qila oladi.

Natijada 4000 birlik mahsulot ishlab chiqaruvchi qo'lida talab qilinmay qoladi.

Agar mahsulotni 1 birligi 100 so'mdan sotilsa, u holda xaridor 5000 ta birlik mahsulot sotib olish imkoniyatiga ega, ishlab chiqaruvchi esa, bu narxda faqat 1000 ta birlik mahsulot ishlab chiqaradi.

Demak, tovar etishmovchiligi ro'y beradi. Shu holda davom ettirsak, 300 so'mdan mahsulot sotilganda, xaridor talabi bilan ishlab chiqaruvchi taklifi bir-biriga mos kelgani kuzatiladi.

Aynan mana shu narx **muvozanat baho** deyiladi. Chizmada (6-rasm) quyidagicha ifodalanadi.

6-rasm. Muvozanatlashgan bahoning shakllanishi

Bu erda: D - talab.

S - taklif.

E - muvozanatli baho.

Ana shu muvozanat (E-nuqtasi)dan yuqori miqdorda mahsulot ishlab chiqarilsa talabga nisbatan ortiqcha ishlab chiqarilgan bo'ladi yoki undan past darajada bo'lsa talab darajasiga nisbatan kam mahsulot ishlab chiqarilgan bo'ladi.

Chizmadagi (6-rasm) «E» nuqtasidagi baho tovarlar bahosi bilan ishlab chiqarish o'rtasidagi muvofiqlikni ko'rsatadi.

Demak, muvozanat narx o'rnatilishi uchun:

Birinchidan – xaridorlar sotib olishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdori taklif miqdoriga mos kelishi kerak.

Ikkinchidan – baho va tovar miqdorining o'zgarishi kuzatilmaydi. Lekin hayotda bunday emas.

Ya'ni talab va taklif doimo u yoki bu tomonga qarab, turli omillar ta'sirida o'zgarib turadi. Goh talab taklifdan oshadi, goh esa aksincha, taklif talabdan yuqori bo'ladi.

Bozor muvozanatini ta'minlash uchun ishlab chiqarish lozim, talab va taklifga qarab baholarni pasaytirish yoki oshirish mumkin.

Demak, xulosa qilib aytish mumkinki bozor muvozanati tovarlarni ma'lum davrda ma'lum baholarda sotib olish bilan bog'liq bo'lgan talab va taklif muvozanati u moddiy boyliklarni ishlab chiqarish hajmiga mos bo'lishini ifoda etiladi.

Bozor baholarining muvozanati esa talab va taklif asosida ta'minlanadi.

Ishlab chiqarish hajmi muvozanati esa ishlab chiqarish hajmini talab va taklifni muvofiqliligini ta'minlaydi.

4. Talab va taklifning egiluvchanligi

Talab va taklif baholarga mos holda o'zgargan egiluvchanlik degan tushuncha qo'llaniladi.

Bu tushuncha talab va taklif dinamikasini belgilab beradigan asosiy omillarning o'zgarishiga bozorning moslashib borish jarayonini osonroq anglab olishimiz uchun yordam beradi.

Har xil tovarlarga bo'lgan talab va taklif baholarning o'zgarishiga qarab har xil bo'ladi. Birinchi darajali tovar bahosining oshishi talab darajasiga ta'sir o'tkazmasligi mumkin.

Masalan: non, yog', qand, kartoshka kabi mahsulotlarning bahosi oshsa-da, unga bo'lgan talab o'zgarmaydi. Lekin o'rindosh tovarlarga bo'lgan talab o'zgarishi mumkin. Kishilar oq nonni kam iste'mol qilib, qora nonni ko'proq iste'mol qila boshlaydilar.

Bunday holat jamiyatning asosiy maqsadi bo'lgan kishilar turmush darajasining pasayishiga, kishilarning normal holdagi iste'mollarining pasayishiga sabab bo'ladi.

Ikkinchi darajali mahsulotlar bahosining oshishi ko'pgina holdlarda ularga bo'lgan talabning pasayishiga sabab bo'ladi. Masalan: gilam, zargarlik buyumlari, mashina va h.k.

Shuni ta'kidlash lozimki, birinchi darajali mahsulotlar bahosining oshishi talabning hajmiga kam ta'sir etishi tufayli, birinchi darajali mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar tezda krizisdan chiqib ketadilar.

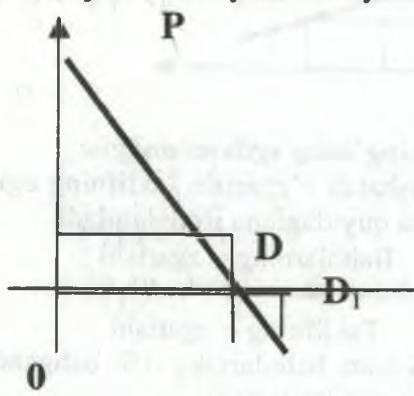
Ikkinchi darajali mahsulotlar ishlab chiqaruvchi moddiy sohalarda esa, ishlab chiqarish krizislari uzoq davom etadi.

Shuning uchun sotuvchi umumiy tushumlarining miqdori tovarlar bahosiga va umumiy tovarlar hajmi qiymati summasiga

ko'paytirish natijasida hosil bo'lgan qiymatga teng bo'ladi. Talab egri chizig'ining (7-8-9-rasm) quyidagi uch xil ko'rinishini tahlil qilamiz: Egiluvchan talabda (7-rasm) baholarning o'zgarishi mahsulotni ishlab chiqarish darajasini oshirishga yoki kamayishiga olib keladi.

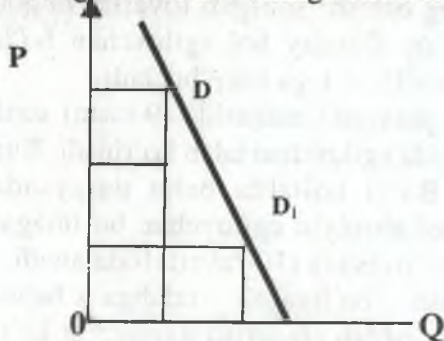
Baholarning oshishi talabni pasayishiga, uning kamayishi esa talabni o'sishiga olib keladi.

Egiluvchan bo'lmagan talabda (8-rasm) tovarlar baholari ma'lum daraja tushirilgan yoki oshirilgan taqdirdagina ham, ishlab chiqarish hajmi o'sishi yoki kamayishi mumkin.

Rasm 7. Egiluvchan talab chizig'i

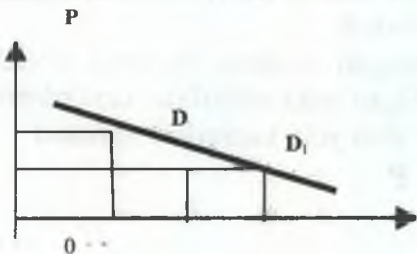
Masalan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining baholarini o'sishiga bo'lgan talabni pasaytiradi, baholarini pasayishi bu mahsulotlarga bo'lgan talabni o'sishiga olib keladi.

8-rasm. Egiluvchan bo'lmagan talab chizig'i

Egiluvchan talab (9-rasm) baholarga bog'liq bo'lmaydi. Baholarning o'sib borishi yoki kamayishi talab darajasini o'zgarishiga ta'sir etmaydi.

Masalan suv, gaz va elektr energiyadan foydalanish darajasi ularga belgilangan baholardan qat'iy nazar fasllarga qarab o'zgarib boradi.

Rasm 9. Talab egri chizig'ining egiluvchanligi

Taklifning bahoga nisbatan o'zgarishi taklifning egiluvchanlik koeffisient deyiladi va quyidagicha ifodalaniladi.

Baholarning o'zgarishi

$$E_K = \frac{\text{Baholarning o'zgarishi}}{\text{Taklifning o'zgarishi}}$$

Egiluvchanlik koeffisienti baholarning 1% oshganda, talabning qanchaga o'zgarganligini ifodalaydi.

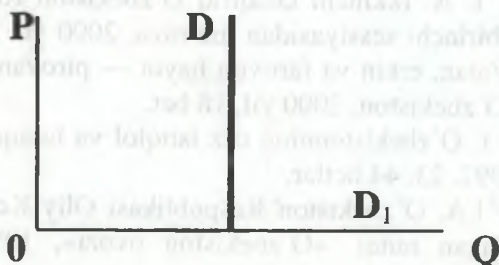
7-rasmda baholarning pasayishi bilan tovarlar 2 barobar ko'proq sotilgan. Bunday hol ayrim holdagi egiluvchanlik deyiladi. Bunda $E_K=1$ ga teng.

8-rasmda baholarning oshishi sotilgan tovarlar miqdorining pasayishiga sabab bo'lgan. Bunday hol egiluvchan bo'lmagan holatni ifodalaydi. Bunda $E_K < 1$ ga teng bo'ladi.

Nihoyat baholarning pasayishi natijasida (9-rasm) sotiladigan tovarlar hajmining oshishida egiluvchan talab ko'rinadi. Bunda $E_K > 1$ ga teng bo'ladi. Ba'zi hollarda baho pasaysada talab o'zgarmaydi. Bunday hol absolyut egiluvchan bo'lmagan talab deyiladi va u quyidagi ko'rinishda (10-rasm) ifodalanadi.

Absolyut egiluvchan bo'lmagan talabga baholarning ko'tarilishi yoki tushishi, ishlab chiqarish hajmining ko'tarilishi yoki pasayishi talabga aslo ta'sir etmaydi.

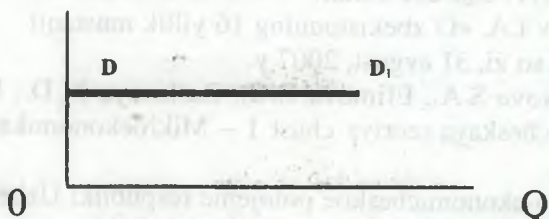
Masalan nonga bo'lgan talab, yoki tuzga bo'lgan talab ularning baholari oshgan taqdirda ham talab o'zgarmaydi.

10-rasm. Absolyut egiluvchan bo'lmagan talab

Absolyut egiluvchan talab (11-rasm)da baholarning ko'tarilib, tushishi absolyut talab egiluvchanlik darajasiga ta'sir etmaydi. Masalan metro yo'l to'lovlari unga bo'lgan talab egiluvchanligi o'sishiga olib keladi. Bunga sabab metrodan foydalanuvchi yo'lovchilarni ko'payishidir.

Absolyut egiluvchan talab (11-rasm)da) ifodalangan.

11-rasm. Absolyut egiluvchan talab

Ba'zi vaqtlarda befarq talab tushunchasi qo'llaniladi. Bunday holda ayrim tovarlar umuman xarid qilinmaydi, hamda ular yo'q qilinadi, isrof bo'ladi. Yuqoridagi holatlar taklif egiluvchanligida ham takrorlanadi.

Asosiy atama va tushunchalar

Talab tushunchasi, talab egri chizig'i, talab qonuni, o'rindoshlik samarasi, talab egiluvchanlik koeffisienti, talabga ta'sir etuvchi omillar, taklif egri chizig'i, taklif qonuni. Muvozanatli baho, talab egiluvchanligi. Taklif egiluvchanligi. Taklif egiluvchanligi koeffisienti.

Adabiyotlar

1. Karimov I. A. Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining birinchi sessiyasidan ma'ruza. 2000 yil, 22 yanvar. «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz». Toshkent, O'zbekiston, 2000 yil, 18 bet.
2. Karimov I. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. T. O'zbekiston 1992. 23, 44 betlar.
3. Karimov I.A. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi 14-sessiyasida so'zlagan nutqi. «O'zbekiston ovozi», 1993 yil, 30 dekabr.
4. Karimov I.A. – O'zbekiston mustaqil taraqqiyot yo'lida. – T.: O'zbekiston, 1994. 26-27 betlar.
5. Karimov I. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. –T.: O'zbekiston, 1995. 43b.
6. Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavfsizlikka tahdid, barqarorlik sharlari va taraqqiyot kafolatlari». –T.: O'zbekiston, 1997. 208-209 betlar.
7. Karimov I.A. «O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li» Xalq so'zi, 31 avgust, 2007 y.
8. Bordukova S.A., Efimova E.G., Zaslavaya M.D., Potapova I.S. Ekonomicheskaya teoriya chast 1 – Mikroekonomika MGIU., M.: 2006, 6 str.
9. Sosialno-ekonomicheskoe polojenie respubliki Uzbekistan za 2007. Toshkent, 2007., 8-9, 13-14, 24, 41-42, 45-46 s.
10. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.:O'zbekiston 1998 yil, 53-54, 147, 187, 73, 260-261 betlar.
11. Smit A. Issledovanie o prirode i prichinax bogatstva narodov. M, 1962, 332 bet.
11. Marshall A. Prinsip politicheskoy ekonomii. T. 3. M., 1984, 226 b.
12. Ekonomicheskaya teoriya. Sankt–Peterburg, 1997. 18 b.
13. Obshaya ekonomicheskaya teoriya (Politekonomiya). Uchebnik «Promo—Media». M., 1995. 28 s.